

УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ
ПРАВНИ ФАКУЛТЕТ

Јован Ристић на маргинама Берлинског конгреса

(мастер рад)

Ментор
Проф. др Небојша Ранђеловић

Кандидат
Ново М. Зековић
Број индекса: М 041/17-0

Ниш, 2019.

САДРЖАЈ

Увод	1
I Како је све почело – Србија од фактичке до формалне самоуправе	5
1.1. Устанак 1804. године и Букурешки уговор	6
1.2. Устанак 1815. године и Акерманска конвенција	10
1.3. Хатишерифи 1830. и 1833. године	13
1.4. Уставно питање и промена положаја Србије	16
1.4.1. Сретењски устав	16
1.4.2. Устав из 1838. године	18
1.4.3. Париски уговор и Устав 1869. године	20
II Источна криза 1875-1878. и улога Јована Ристића	25
2.1. Јован Ристић – дипломата и патриота	25
2.2. Кнежевина Србија – унурашње уређење и међународни положај	29
2.3. Почетак краја – устанак у Босни 1875. године	31
2.4. Значај и последице српско - турског рата 1876-1877. године	36
2.5. Последице руско-турског рата 1877. године - Санстефански мир	39
III Јован Ристић – дипломата на маргинама Берлинског Конгреса	44
3.1. Концерт великих сила – позиције великих сила у току Источне кризе	45
3.2. Ристићева дипломатска борба на маргинама Берлинског Конгреса и његови дипломатски успеси	49
3.2.1. Конгрес	52
3.2.2. Post Congressus	67
IV Закључна разматрања	71
V Литература	75
VI Сажетак	78
Summary	79
VII Биографија	80

УВОД

Ако би смо просечно образованом грађанину наше земље поставили питање шта је то што је по његовом мишљењу обележило XIX век, врло је вероватно да би добијени одговор гласио - ратови. И заиста, осамнаести и деветнаести век су обележили ратови, али и савези великих сила који су се исто тако лако раскидали као што су се и склапали. Циљ тих дипломатских игара и непостојаних савеза био је да се обезбеди предност у борби за турско наслеђе, које је своју кулминацију достигло на, за нас посебно битном, Берлинском конгресу.

Да би смо разумели „ширу слику“ периода о коме је реч, односно узрочно-последичну везу међу догађајима који су претходили Берлинском конгресу, неопходно је сагледати један шири историјски период. То је било време када се на Босфору налазио „болесник“, некада моћна Царевина која се на врхунцу моћи попут колоса простирала на три континента, одакле је црпела своја рудна и економска богатства и људски потенцијал, била је ослабљена лошим економским системом заснованим на застарелим тимарско-феудалним односима (спахијски систем) и компликованим привилегијама владајућег слоја, уз корупцију која је достигла епске размере, те се још од краја XVI века стала урушавати. Бројни мали народи, неки вековима поробљени, осетивши повољан историјски тренутак започели су своју борбу за ослобођење. Међутим, мали и економски неразвијени, без формиране и јаке националне елите која би их повела у борбу, они сами нису могли да се изборе за своје ослобођење против, за њих још увек војно јаке, Отоманске царевине. У таквим околностима, окретали су се другим великим и моћним државама тадашње Европе за помоћ, а оне су са своје стране користиле историјску прилику за ширење својих територија на исток, или ако то није још било могуће, за ширење своје сфере утицаја стављајући новоослобођене области *de facto* под своју власт.

Осовина ових дипломатских игара и ратних дејстава, био је троугао Турска – Аустрија – Русија. После сваког рата међу наведеним силама, долазило је до мировног споразума, који то у суштини нису ни били, бројних конгреса и конвенција који су представљали врхунац дипломатске вештине и политичког лицемерја сила учесница.¹ Свака од њих је настојала да сакрије своје праве намере од осталих, све до тренутка док њихова дипломатска и ратна деловања нису сама разоткривала њихове геостратешке амбиције. Позадину онога што је познато као „Источно питање“ можемо објаснити као

¹ Др Небојша Ранђеловић, Др Жељко Бартуловић, *Основи уставне историје југословенских народа*, Ниш, 2009, стр. 17.

жељу великих, у овом случају Аустрије и Русије, за поседовањем мореуза и Цариграда, као места где се и одакле ствара „универзална монархија“, како је објаснио министар спољних послова царске Русије Сазонов када је рекао да: „Ко влада мореузима и Цариградом, осуђен је од историје да понови историју Византијског и Османлијског царства и да одатле иде до оних граница у Месопотамији и Босни, докле су та два царства ишла.“²

Нераскидиво повезано за наведени период и историјске промене које су му својствене, било је и „српско питање“, које ће као такво и у наредна два века бити на дневном реду европске али и светске историје. Како да дефинишемо „српско питање“? Као природну, историјски оправдану тежњу и борбу нашег народа да се ослободи, уједини у властиту националну државу и настави живот и развој као равноправан члан европске и светске заједнице народа и држава³. У овом раду ћемо објаснити како је Србија искористила историјски моменат и повољне међународне околности да поведе борбу и постигне успех на свом дугом путу од изградње фактичке самоуправе, преко фактичке независности па до коначног ослобођења од турског јарма 1878. године - њеним и формалним признањем као независне и суверене државе на Берлинском конгресу. Пут који је почео тражењем самоуправе након Свиштовског мира 1791. године, настављен првим и другим српским устанком, који су отворили врата настанку једне модерне грађанске државе, завршио се епохалним европским догађајем какав је био Берлински конгрес, на коме је 13. јула 1878. године закључен Берлински уговор, који је одредио међународни субјективитет Србије – државну независност и територијално проширење за трећину веће у односу на стање док је Србија била под отоманским сизеренством⁴. Берлински уговор не можемо посматрати и тумачити изоловано, без сагледавања целине и у контексту са другим међународним актима и обавезама, као и међународним околностима под којима је донет. Ту долазимо до предмета овог рада, а то је сагледавање свеукупне дипломатске активности Јована Ристића, министра иностраних послова Кнежевине Србије, поводом Берлинског конгреса, предузимане са циљем да се обезбеде што повољније позиције Србије на конгресу и да се побуди што је могуће већи интерес великих сила за судбину Србије. У самом центру дешавања у Европи тог доба, компликованих међународних односа као и

² ibid

³ Чедомир Попов, *Европске силе и српско питање 1878-1914*, са Међународног скупа Европа и Источно питање (1878-1923), 1999, стр. 26.

⁴ Љиљана Алексић-Пејковић, *Берлински уговор као међународни оквир спољне политике Србије*, Историјски часопис бр. 45-46 (1998-1999), стр. 107.

дешавања у самој Србији, наћи ћемо једног човека, родољуба-националисту, министра и дипломату – Јована Ристића.

Ко је био Јован Ристић, и у чему се огледају његове заслуге ? Писати о Јовану Ристићу као дипломати представља велики задатак, обзиром да дипломатија представља само једну од области његовог животног опуса као државника, политичара и научног радника, што чини тешким сасвим раздвојити све његове делатности и посматрати их као засебне целине. Показаћемо да у његовој полувековној јавној делатности, период од 1868. године до 1878. године, представља врхунац и златно раздобље његовог политичког рада. Устав из 1869. године, ратови против Турске и извојевање независности Србије, само су неки значајнији моменти тог раздобља којима је Ристић дао свој изузетни допринос и баш на њима стекао највеће историјске заслуге⁵. Управо у годинама када источна криза достиже свој врхунац (1875-1878. године), када је српски народ са својим националним питањем стајао на историјској раскрсници, Јован Ристић је као министар иностраних послова био она водећа личност, поред кнеза Милана, која је провела Србију кроз ратне године и довела је до тековина остварених 1878. године.

Да би се утврдио положај једне државе у светском геополитичком координатном систему, није довољно познавати њене предности и недостатке, већ се мора узети у обзир и међуделовање различитих чинилаца и околности међународне сцене, и у томе се огледа јединственост и тежина Ристићевог положаја. Ристић је био дипломата реалистичне оријентације, што значи да је националне интересе сматрао основним вредностима којима политика првенствено мора да служи, док је успех у спољној политици Србије видео у јачању војне моћи и мудрој дипломатији, чији је задатак да открије како подударне интересе са другим државама тако и међусобно искључиве, и тек тада да дејствује свим средствима не пуштајући да осећања превладају над разумом⁶. Положај нашег народа је био тежак, имајући у виду да је насељавао територије четири државе, од којих је свака имала различите интересе на Балкану. Та околност је условила да спољна политика Србије буде веома комплексна у свом настојању да балансира између интереса државе и интереса целог националног покрета. Јован Ристић је уочио тешкоће и опасности које са собом носи такав положај, у чему му је помогло његово изванредно познавање актуелних међународних односа али и

⁵ Чедомир Попов, *Јован Ристић у српско-турским ратовима 1876-1878. године*, Живот и рад Јована Ристића, Београд, САНУ, 1985, стр. 55.

⁶ Радослав Стојановић, *Јован Ристић као дипломата*, Живот и дело Јована Ристића: зборник прилога са научног скупа одржаног 17. и 18.11. 1981. године, стр. 100.

несумњиве дипломатске способности. Умео је да брзо заборави тешке неспоразуме и кад год је могао претварао их у споразуме; непријатеље је преобраћао у савезнике онда када је интерес то захтевао, увек руковођен идејом водилом своје политике – ослобођењем и уједињењем српског народа⁷.

Оно што се дешава и данас на овом простору, кога упорно крсте као „западни Балкан“, изгледа као наставак историје која извире из дешавања концентрисаних око 1878. године. Постоји једна константа - интереси великих сила, у њиховом непрекидном надметању око превласти у свету и одржавању равнотеже у мултиполарном светском поретку, имали су, а имају и данас, већу тежину од интереса малих народа да сами управљају својим развојем. Да бисмо схватили садашњицу али и предвидели будуће токове дешавања на овим просторима, неопходно је познавати прошлост, и управо у томе се огледа значај и актуелност овде обрађене теме.

Па да почнемо ...

⁷ *ibid*, стр. 103.

I КАКО ЈЕ СВЕ ПОЧЕЛО – СРБИЈА ОД ФАКТИЧКЕ ДО ФОРМАЛНЕ САМОУПРАВЕ

XVIII век је обележило национално буђење балканских народа, који су снажан идејно-политички подстицај нашли у идејама Француске револуције. Период који обухвата око петнаест година пред Први српски устанак био је време значајних догађаја за Европу, који су се одразили и на Отоманску царевину. На међународном плану овај период је обележен отварањем источног питања, под којим се у европској политици подразумевало питање опстанка турске власти на Балканском полуострву и источном Средоземљу, то јест подела турских територија између европских великих сила⁸. Тада и започињу процеси који ће довести до првог српског устанка. Ти процеси су почивали на три стуба: делатности Српске православне цркве која је очувала дух и осећај јединства српског народа, епска традиција и усмена историја срба која је неговала успомену на славну државу Немањића⁹.

Не треба заборавити да устанак из 1804. године, није био први покушај нашег народа да се ослободи турског јарма. Кад год су Аустријанци, као једина велика сила тако близу нашег простора која је и сама имала бројну српску емиграцију, улазила у рат са Турском, наш народ је користио прилику и помагао Аустрији. Као што је већ речено, осамнаести и деветнаести век су обележили бројни ратови међу великим земљама, после једног од таквих сукоба, Руско-Аустријског рата против Турске 1787-1791. године (где су се на позив Цара Јосифа Срби борили на страни Аустрије) склопљен је Свиштовски мир, којим није дошло до територијалних промена на Балкану али је њиме издејствована амнестија за бројне Србе који су се у редовима Аустријанаца борили против вековног непријатеља. Иако одредбама поменутог мира Срби нису добили оно што су очекивали, ипак је на темељу тог мира 1791. године архимандрит Стеван Јовановић саставио целовит програм аутономије Срба, који се у битном састојао у тражењу турског немешања у српске унурашње послове, сједињавању свих дажбина према Порти у један износ (данак одсеком) и избору врховног старешине. Иако овај програм није подржан од стране Аустрије, нити је усвојен од Турске, ипак је представљао својеврстан почетак борбе за стицање више права као темељ будућег осамостаљења. Међутим, иако Срби тада нису добили жељену самоуправу, добили су самоуправне повластице, уступак који је Порти био дражи од необузданих јаничара,

⁸ Кркљуш Љубомирка, *Правна историја српског народа*, Нови Сад, 2002, стр. 174.

⁹ Чедомир Попов, *Источно питање и српска револуција*, Београд, 2008, стр. 41-42.

које су озваничене султановим ферманом 1793. године, проширене ферманима из 1794. и 1796. године. Повластице су се огледале у томе да је управа у селима и кнежинама остављена Србима, да су кнежински кнезови били бирани а не више постављани, смањењу такса и дажбина, добијању дозвола за слободно подизање цркви као и да у свакој од 12 нахија буде постављен по један нахијски кнез са надлежношћу скупљања пореза¹⁰. Оно најважније, пуну самоуправу, врховног кнеза и судску власт, нису добили.

1.1. Устанак 1804. године и Букурешки уговор

Дошавши до врхунца своје величине, под царом Душаном, Србија је у XIV веку заузимала прво место међу државама европског Истока¹¹. Међутим, под најездом турских освајача подлегла је и 1459. године била освојена од стране Отоманског царства султана Мехмеда. Од тог времена, српски народ је живео под јармом азијског узурпатора, изолован од економских, културних и технолошких достигнућа тадашње Европе. Околност која је предодредила судбину Србије за векове који су уследили.

Отоманску царевину XIX века је обележила унутрашња нестабилност, у чијој основи је био сукоб султана Селима III и јањичара, који су се противили новим војним реформама које су се огледале у расформирању њиховог реда. Слабост централне власти и немогућност контроле периферних провинција Царства, погодовала је самовољи јањичара. Под таквим околностима повратак јањичара, тзв. дахија, на власт у Београдском пашалуку 1799. године, значило је погоршање и онако лошег положаја српског живља. Београдске дахије, противне реформама султана као и централизацији коју је планирао да заведе по којој би сва власт била у рукама Падишаха, су се побуниле и поделиле Србију међу собом, њене приходе и порезе земаљске¹². Читлучење је обновљено (прекинуто по одредбама Свиштовског мира), економске дажбине су повећане и по врсти и по висини. Управо ово кршење самоуправних повластица датих ферманима, подстицало је у народу идеју о оружаном отпору, устанку. Међутим, припреме за устанак нису прошле неопажено код дахија, које су да би предупредили оружану буну, сковале план да је угуше у зачетку тако што ће посећи све виђеније старешине које би имале ауторитет и средства да устанак поведу. За

¹⁰ Др Небојша Ранђеловић, Др Жељко Бартуловић, *Основи уставне историје југословенских народа*, ор. cit, стр. 19.

¹¹ Периф М. Живојин, *Берлински уговор и питање о народности, са погледом на Кнежевину Србију*, Архив за правне и друштвене науке, Београд, Геце Кон, стр. 178.

¹² *ibid*, стр. 180.

почетак устанка узима се Сreteње 1804. године и избор Ђорђа Петровића Карађорђа за вођу. Сам ток устанка и оружане борбе нећемо обрађивати, јер то и није предмет овог рада, али ћемо пратити политички и дипломатски аспект борбе, који је за нас у ширем контексту рада значајан.

За балканско подручје биле су, пре свих, заинтересоване три велике силе тог доба - Аустрија, Русија и Француска, које су вест о избијању устанка примиле са резервом и уздржаношћу.¹³ Аустрија и Русија су вођама устанка саветовале уздржаност и помирљивост, док је Наполеонова Француска побуну видела као још један елемент који слаби Турску, те је стога била против њега. Од тада за Први српски устанак, обзиром на међународну пажњу коју је привукао, можемо говорити као о европском питању.

Сами устаници су од почетка оружаног сукоба истицали да се боре против дахијског терора, а не против султанове власти, па су имали прећутну подршку Порте. Обзиром да преговори о миру са дахијама нису донели резултате, а централне турске власти нису показивале ни спремност ни способност да се супроставе дахијама, устаници су у својим даљим активностима потражили заштиту и јемство великих сила - Аустрије и Русије¹⁴. Након ликвидације дахија, и устаници и Порта су показали интересовање за смиривање ситуације. Представке устаника учињених Порти 1805. године представљале су врсту устаничког програма самоуправе.¹⁵ Захтеви су се, у кратком, огледали у следећем: у Пашалку више неће седети султанов везир већ мухасил (високи финансијски чиновник), у сваком кадилуку (који је било колико и нахија -12) био би постављен оборкнез, увођење функције великог кнеза кога би бирао народ а потврђивао султан бератом, стварање полицијских јединица, гарантовање слободе вере, пуна аутономија и право да један представник српски буде са сталним седиштем у Цариграду. Ситуација на релацији Срби – Порта се погоршала августа 1805. године када су почели сукоби са турским регуларним јединицама.¹⁶ Успеси српског оружја у борби против добро увежбаних и опремљених јединица каква је била регуларна турска војска, показали су да се устанци не смеју потценити, али због геополитичких околности у Европи тога доба, створених Наполеоновим успешним ратовањем против Аустрије и Русије, подстакли су Порту да са устаницима постигне какав-такав мир. С

¹³ Чедомир Попов, *Источно питање и српска револуција*, *op.cit.*, стр. 46.

¹⁴ Љубомирка Кркљуш, *Правна историја српског народа*, *op.cit.*, стр. 189.

¹⁵ Др Небојша Ранђеловић, Др Жељко Бартуловић, *Основи уставне историје југословенских народа*, *op.cit.*, стр. 21.

¹⁶ Др Небојша Ранђеловић, *Историја права 2*, Ниш, 2008., стр. 62.

тога је 1806. године у Цариград послат Петар Ичко, са задатаком да код Порте представи програм српске самоуправе. Премда је Порта захтеве начелно усвојила, што је потврђено и царским ферманом у јануару 1807. године, за мир је било касно јер су турске снаге напале положаје устаника док су се водили преговори.¹⁷ Ратна срећа је била на српској страни, тако да не само да турски напади нису испунили циљеве због којих су предузети, већ су сами устанци били толико успешни да је и београдска тврђава пала у српске руке. Треба истаћи да се Карађорђе у више прилика обраћао суседним силама са молбом да интервенишу у корист срба, али је од свих сила једино Русија била наклоњена српској ствари – њени добровољци су притекли у помоћ Србији док се њена моћна заштита на Порти више пута показала као кључна помоћ устаницима, и кад год јој је то допуштала политичка ситуација у уговорима о миру са Турском, Русија је уносила одредбе које су се односиле на побољшање судбине хришћана на Балканском полуострву.¹⁸ Важно је указати на то да политика Русије према Србима, чак и када је је доносила штету Србији, није била мотивисана непријатељством, већ је била резултат неповољних међународних прилика које су и саму Русију доводиле у тешке ситуације. У међувремену, 1806. године је дошло до новог руско-турског рата, што је устаницима пружио наду да ће и њихово војевање бити успешно, обзиром да је Турској предстојао сукоб на два фронта.

Упоредо са првим значајнијим војним успесима, почела је и постепена изградња устаничке државе, која је о неким одликама имала карактер војничке деспотије са олигархијским тежњама и монархијским уређењем.¹⁹ Што се законодавства тиче, оно у устаничкој Србији није било систематски уређено, чак су и покушаји увођења руске законске регулативе под утицајем Константина Родофиникина, пројекат организације унутрашње управе - „Основанбије правитељства сербскога“, били неуспешни. Било је и домаћих кодификаторских покушаја, оличених у пројекту кривичног законика Проте Матеје Ненадовића, или пак „Карађорђев законик“, који иако није сачуван у целости представља озбиљан законодавни покушај. У тој и таквој држави у развоју, постојало је и неколико важних институција попут врховног војводе, Правитељствујушћег совјета и скупштина, којих је за време устаничке државе одржано неколико и у чијој надлежности су била војна, финансијска и судска питања. Вредан помена је и један моменат у развоју српске устаничке државе. Наиме, управо је током њеног трајања

¹⁷ *ibid*, стр. 63.

¹⁸ Периф М. Живојин, *Берлински уговор и питање о народности, са погледом на Кнежевину Србију*, *op. cit.*, стр. 182.

¹⁹ Др Небојша Ранђеловић, *Историја права 2*, *op. cit.*, стр. 63.

можда и по први пут покренуто уставно питање, јер су самовоља старешина уз непостојање закона и примену обичајног права били кочничари стварању озбиљног државног апарата. И унутрашње околности у земљи, као и међународне околности у Европи, потпомогле су развоју уставног питања чији је резултат био уставни акт из 1808. године, који се односио на положај и власт војда, док је уставни акт из 1811. године доградио систем власти. Правитељствујушчи совјет је представљао зачетак прве владе, именовано је шест попечитеља (министара - војни, иностраних дела, просвете, унутрашњих дела и правде), док је у оквиру Совјета устројен и Велики народни суд.²⁰

Нажалост, држава првог устанка није трајала дуго и није успела да у потпуности оствари свој циљ – стварање праве и на закону утемељене државе, 1813. година се показала за њу као кобна. Као што ће се показати и много пута у будућности, управо су међународне прилике имале пресудан утицај на судбину Србије – наиме (како ће историја показати) почетни успеси Наполеона Бонапарте и његове Велике Армије у рату против Русије приморали су руску страну да потпише мир са Турском 1812. године у Букурешту. Иако је изашла као победница из сукоба са Турском, Русија није била у могућности да приликом закључивања мира за србе обезбеди боље услове код Порте – само се члан VIII Букурешког уговора тичао Србије, којим је предвиђен за Србију један облик аутономије, али са непрецизно одређеним условима.²¹ Међутим, чак и тим мировним уговором Русија је издејствовала могућност да у будућности, при повољнијим приликама, постави питање српско-турских односа. У мировним преговорима су руски представници тражили за србе унутрашњу аутономију, а чак је наводно тражена и независност, с тим што су Турци то енергично одбили.²² Поменути члан је предвиђао амнестију са србе који су ратовали против Турака, рушење у рату изграђених српских утврђења и регулисао начин плаћања данка. Једини разлог зашто је Порта прихватила наведени члан Букурешког уговора био је тај што је рачунала на могућност његовог изигравања и неспровођења у пракси.

За Србију, одредбе Букурешког уговора су представљале разочарење услед реалне могућности губитка свих тековина које је устанак изнео. Српски прваци су покушали да спасу што је више могуће, па су на јануарској скупштини 1813. године одлучили да пошаљу депутацију Порти која би поново актуелизовала такозвани „Ичков мир“. Међутим, налазећи тренутне међународне околности за повољне, док је српска

²⁰ Др Небојша Ранђеловић, Др Жељко Бартуловић, *Основи уставне историје југословенских народа*, оп.цит., стр. 25.

²¹ *ibid*, стр. 25.

²² Љубомирка Кркљуш, *Правна историја српског народа*, оп.цит., стр. 192.

заштитница Русија била заузета са Француском, Порта је одбила понуду депутације. Јаке снаге Отоманског царства, усресређене само на Србију, довеле су до пораза устаничке државе, тако да је већ октобра 1813. године у Цариграду објављена вест да је Београд поново у турским рукама.

Можемо закључити да је за све време трајања Првог српског устанка од 1804. године до његовог окончања 1813. године, у Србији изграђена организација државне власти у свим њеним битним елементима – централни органи власти, судство, уставни и правни акти. Напред наведено оправдава закључак да је у наведеном периоду настала и постојала, у пуном значењу те речи, српска држава. Иако није испоштована, поменута тачка VIII Букурешког уговора је значајна за развој српске државе – том тачком је Србима обећана пуна аутономија те је она била правни основ на који су се Срби и Руси ослањали у својој дипломатској борби за независност Србије.²³ Први српски устанак је значајан и по томе што је национал-револуционарна борба Срба, имала и посредне и непосредне утицаје на Источно питање - својим примером утицала је и на друге ослободилачке покрете других народа под турском влашћу.

1.2. Устанак 1815. године и Акерманска конвенција

Након пропасти устаничке државе, турска власт се вратила у Београдски пашалук (сада поново сведен на 12 нахија), на челу са Сулејман- паша Скопљак. У Србији је успостављено стање од пре устанка, како у погледу положаја становника тако и у погледу организације апарата власти. По правилима цихада, српске земље и становништво су били дванаест дана стављени ван закона, препуштени на милост и немилост турској војсци.²⁴ Окупрајући поново Србију и подвргавајући становништво насиљу и пљачки, Турска није ни помишљала да спроведе своју обавезу из тачке VIII Букурешког мира о успостављању српске самоуправе.²⁵

У том тренутку околности у Европи нису ишле на руку српској ствари, јер то је било време најжешћих борби Наполеонове Француске и коалиције предвођене Русијом, која управо из тог разлога није могла да изврши притисак на Турску, како би ова спровела у дело преузете обавезе. Устаници су покушавали да издејствују какво-такво поштовање одредби Букурешког уговора, због чега су овог пута упутили депутацију у Беч, где се одржавао конгрес, али је успех изостао. Од великих сила само је Русија

²³ *ibid*, стр. 192.

²⁴ *ibid*, стр. 199.

²⁵ Чедомир Попов, *Источно питање и српска револуција 1804-1918*, *op.cit.*, стр. 51.

показала интересовање за судбину српског народа. Током одржавања Бечког конгреса упутила је циркулар са намером да скрене пажњу европских земаља на проблеме српског народа у Турској. Међутим, остале силе и саме имајући своје интересе на Балкану, а који су значили очување Турске у њеним границама, нису прихватиле руске предлоге.

Српски народ у страху од турске одмазде, јер је добро познавао нарав окупатора када се ради о поштовању договора, био је принуђен да се поново лати оружја. После неуспеле буне из 1814. године (Хаџи-Проданова буна), 11. априла 1815. године народ се масовно подигао на нову буну, овог пута под вођством Милоша Обреновића. Борба је била успешна па је до лета власт у унутрашњости земље је прешла у српске руке. Поучени искуством првог устанка, устаници су након што су остварили неколико војних победа над турским снагама, борбу пренели у дипломатску сферу – преговарали су са сизереном настојећи да што боље искористе повољну преговарачку позицију. Таква стратегија је уродила плодом, резултирајући споразумом између Милоша Обреновића и Марашли-Али паше којим је призната Србији одређена унутрашња аутономија са Милошем као „врховним кнезом“.²⁶ Постизању договора и дипломатском успеху устаника погодовао је и развој ситуације у Европи, односно јачање позиција Русије и Аустрије након Наполеоновог пораза код Ватерлоа. Порта је 1816. године са неколико фермана уважила део српских захтева, док главне захтеве – данак одсеком и врховног кнеза није потврдила, дажбине су остале по старом док се по питању кнеза није изјашњавала.²⁷ Међутим, иако је Србија фактички постојала она није била призната од стране Порте све до потписивања Акерманске конвенције.

У годинама након другог српског устанка, паралелно са градњом фактичког апарата власти у Србији, водила се жива дипломатска борба за поштовање одредби Букурешког уговора те добијања писмених гаранција о правима од Порте. У томе је предњачила Русија. Руски цар Александар I поставио је за посланика у Цариграду барона Строганова са задатком да приликом уређења руско-турских односа, постави и српско питање и питање извршења свих одредби Букурешког уговора.²⁸ И поред свих руских дипломатских напора, у духу турског менталитета куповине времена и одлагања спровођења за њих неповољних договора, довело је до тога да све до 1820. године није било решено нити једно за Србију важно питање.

²⁶ *ibid*, стр. 52

²⁷ Др Небојша Ранђеловић, *Историја права 2*, *op.cit.*, стр. 70.

²⁸ Др Небојша Ранђеловић, Др Жељко Бартуловић, *Основи уставне историје југословенских народа*, *op.cit.*, стр. 29.

Догађаји који су уследили у Турској,²⁹ као последица реваншизма у турском народу након избијања грчког устанка 1821. године, довели су до заоштравања односа на релацији Русија-Турска. Још једна околност, поново везана за Русију, помогла је убрзању решавања српске ствари. Наиме 1825. године преминуо је цар Александар I, а на престо је дошао његов млађи брат Николај I Павлович, одлучан и војнички дисциплинован монарх. Његовим доласком руска спољна политика је постала одлучнија, самим тим свим оним нерешеним питањима, везаним између осталог и за Србију, дата је нова енергија у решавању. Решена да по сваку цену стане на крај турским изговорима, на границу са Молдавијом концентрисана је оружана експедициона сила, са циљем да се изврши одлучујући притисак на Порту, која за рат није била спремна. Стављена пред избор – бити или не бити, Порта је 7. октобра 1826. године, прихватила руске захтеве и пристала на закључење Акерманске конвенције, чијим су чланом V Србији потврђене све повластице Букурешког уговора, што је значило давање аутономије која је требало у року од осамнаест месеци да буде потврђена царским ферманом. Русија је успела да издејствује да се конвенцији придода један Одвојени акт,³⁰ који је у кратком садржао жеље српског народа исказане Порти током `20-тих година деветнаестог века.

Али (опет оно злокобно али) султан Махмуд, држећи се вековне политике Турске није журио да одредбе конвенције спроведе у живот. Када је Турска одбила удружено посредовање европских сила око Грчке, оне су на то одговориле на себи својствен начин – у заједничкој акцији поморских снага потопљена је турска флота.³¹ Султан више револтиран него застрашен, позвао је све муслимане на свети рат (цихад) против Русије, на шта је руски одговор био – рат. Нови рат Русије и Турске 1829. године, који се завршио победом руског оружја, значио је закључивање новог мировног споразума – Једренског мира, којим се Порта обавезала да ће извршити Акерманску конвенцију те издати хатишериф којим би се признало ослобођење српског народа.³² Чланом VI Порта се „најсвечаније обавезала“ да ће без одлагања испунити све обавезе

²⁹ Када је на православни Ускрс 1821. године, као одмазду за Грчку побуну, убијено неколико цариградских грка, укључујући и патријарха, руски посланик је са особљем напустио Цариград. Опширинје: http://www.en.m.wikipedia.org/wiki/Constantinople_massacre_of_1821, преузето 21.03.2019. године

³⁰ Љубомирка Кркљуш, *Правна историја српског народа*, op. cit, стр. 208.

³¹ Наваринска битка вођена 20. октобра 1827. године, у заливу Наварино, вођена између француско-британско-руске ескадре и турско-египатске ескадре, завршена је поразом Османлијске флоте. Википедија, http://www.sr.wikipedia.org/sr-ec/Наваринска_битка, преузето 21.03.2019. године

³² Перић М. Живојин, *Берлински уговор и питање о народности, са погледом на Кнежевину Србију*, op.cit., стр. 184.

које произилазе из Акерманске конвенције и Одвојеног акта, те да ће у року од месец дана издати и саопштити руском двору ферман о извршењу својих обавеза.³³ Овог пута је Порта била та која је журила да спроведе одредбе мировног уговора, обзиром на чињеницу да победоносна руска војска није напустила провинцију Једрене док се уговор не изврши. Од тог тренутка Србија није постојала смо фактички, већ и формално, заснивајући своју самоуправу на једном међународном уговору.

Сви они процеси који су започети у првим годинама XVIII века, а које смо до сада поменули, имали су свој наставак и у наредном периоду од 1830. године па све до 1878. године. Овај период можемо поделити на две целине са себи својственим токовима – прва целина обухвата период од 1830 – 1856. године, када долази до ширења процеса националне револуције; и други период 1856 – 1878. године, када све противуречности из ранијег периода достижу тачку кулминације и на унутрашњем и на међународном плану.³⁴ А сада о првом периоду (1830-1856. година) и његовим особеностима.

1.3. Хатишерифи 1830. и 1833. године

Период од 1830. до 1856. године, обележило је неколико нових тенденција на унутрашњем плану Турске. Њено државно вођство наставило је са покушајима да реформама стабилизује Царство, не би ли га спасили од пропадања. Са друге стране, читаво балканско полуострво било је захваћено револуционарним врењем које се испољавало у антифеудалним покретима.³⁵ Управо ти национални покрети су и били најопаснији по опстанак Царевине. Под таквим унутрашњим околностима, а након војних неуспеха те потписивања мира са Русијом, Порта више није могла да одлаже формално и коначно регулисање статуса Србије званичним актом. Оно што је за Порту било посебно неугодно је то што, обзиром да привилегије није дала самовољно (да би могла да одређује услове и обим привилегија), већ су исте изнуђене у рату и диктиране од стране Русије, она је тада могла само да призна већ постојећу фактичку самоуправу Србије. Текст хатишерифа је био резултат заједничког рада српских, руских и турских представника, који су на заједничким седницама усаглашавали текст.

Први хатишериф дарован 1830. године, представља за нашу државу и дугу народну борбу за ослобођење важан правни документ. Зашто ? Србија је овим

³³ Љубомирка Кркљуш, *Правна историја српског народа*, op.cit., стр. 208.

³⁴ Чедомир Попов, *Источно питање и српска револуција*, op.cit., стр. 75.

³⁵ *ibid*, стр. 75.

хатишерифом добила статус вазалне кнежевине са самосталном унутрашњом управом, иако саставни део турске царевине.³⁶ Како је поменути хатишериф имао више ставки, да не бисмо одлутали од предмета рада, поменућемо само неке. Треба истаћи да је кнезу Милошу призната наследност кнежевог достојанства, једном сумом су обухваћене све дажбине које је Србија дувала (данак одсеком), српском народу је дата слобода вероисповести, док је муслиманима забрањено пребивање у Србији, уз рок за њихово иселјење од годину дана.³⁷ Дате су гаранције слободи трговине и лакшем кретању Срба по Царству коришћењем пасоша, чиме се подстицала трговина. Једном речју, турске власти су изгубиле могућност да се отворено мешају у унутрашњу управу Србије и њене судске одлуке.

Вредне помена су и следеће две ставке: прво - кнезу Милошу је признато право да држи војску са циљем одржавања реда у Србији, што је представљало зачетак војног апарата те први корак ка стицању свих атрибута независне државе. Друго - признато је право српском представнику (агенту) да стално борави у Цариграду где би заступао интересе Србије. Тиме је још један атрибут независне државе – међународни послови, добијен, додуше само у зачетку, јер је признато право боравка агента само у Турској, не и у осталим земљама. Дакле, иако је Србији дата могућност да преко својих агената комуницира са Портом, није јој дат међународни субјективитет³⁸, то јест није могла да закључује међународне уговоре нити да иступа као субјект у међународним односима. Србији је признато право на вршење само једног атрибута који чини међународноправни субјективитет – *ius legandi*, право да има дипломатске изасланике.³⁹

Спровођење договореног је ишло теже – Порта је одуговлачила са спровођењем у живот оних одредби који су остала нерешена, а за њу била непријатна - враћање шест нахија Србији и иселјење преосталих Турака из Србије. Поред тога развој догађаја унутар Отоманског царства, попут буна у Босни, Албанији и Египту, као и реформе војске, државног апарата и архаичног привредног система које су биле у току, слабиле су земљу и нису ишле на руку српским покушајима за добијање привилегија. У таквој ситуацији кнез Милош је прибегаво опробаним начинима изнуђивања добитака од Порте

³⁶ Љубомирка Кркљуш, *Правна историја српског народа*, *op. cit.*, стр. 209.

³⁷ Др Небојша Ранђеловић, *Историја права 2*, *op. cit.*, стр. 73.

³⁸ Радослав Распоповић, *Задачи руске спољне политике на Балкану у другој половини XIX вијека и међународно правни значај одлука у Сан Стефану и Берлину, за Србију и Црну Гору*, *Историјски часопис*, књига XLIX, Београд, 2003, стр. 210.

³⁹ Међународни субјективитет подразумева постојање три атрибута код држава: *ius contrabendi* (право закључивања међународних уговора), *ius legandi* (право дипломатског представљања) и *ius belli gerendi* (право вођења рата).

– често молбама, чешће претњама а најчешће митом.⁴⁰ Истовремено кнез је морао да има у виду нови руско-турски дипломатски правац, усмерен ка отварању мореуза за руске бродове. После 1830. године у Србији, чији су положај штитили уговори између Русије и Турске, је столовао турски везир, као представник султановог суверенитета који је имао власт над шест војних утврђења и преосталим турским становницима.⁴¹ Кнез Милош је усмерио своје напоре на враћање шест нахија отетих Србији 1813. године, које јој нису биле враћене и поред обавеза у Акерманској конвенцији и Букурешком уговору.

И преостала отворена питања регулисана су новим хатишерифом. Хатишерифом од новембра 1833. године је утврђено следеће: враћање спорних нахија Србији, рок за иселење Турака продужен је на пет година, београдски Турци који нису били припадници гарнизона били су стављени под управу београдског паше, данак је сведен на 2.300.000 гроша (претходним хатишерифом износ данка није прецизиран) – што је имајући у виду опадајућу вредност турског новца био добитак.⁴² Наравно, овакви по Србију повољни резултати договора не би били могући да историјске околности и односи међу силама нису били повољни. Да је након хатишерифа интересовање великих сила за Србију порасло, говори то што су Аустрија, Русија, Британија и Француска до краја 1839. године отвориле своја конзуларна представништва у Србији.

Не треба заборавити на положај обичног народа, који је био тежак. Као последица честих буна и ратних операција на домаћој територији, привреда земље је била руинирана, а трговина скоро да је потпуно обустављена. Услед насиља турско-албанских трупа многи погранични делови земље су били опустошени а становништво масовно напуштало те области. До репопулације земље је дошло након што је Милош предузео неке мудре политичке одлуке – наиме укидањем спахијских поседа (од тада отплаћиваних годишњим трибутом), спахијска земља је једноставно подељена сељацима, а радна обавеза сељака према чиновницима укинута.⁴³ Због тога је након 1830. године, захваљујући ликвидацији турског феудализма, те ширењу слободног сељачког поседа, развоју заната и трговине са европским земљама, дошло је до извесног економског напретка.⁴⁴

⁴⁰ Др Небојша Ранђеловић, Др Жељко Бартуловић, *Основи уставне историје југословенских народа*, оп.сит., стр. 34.

⁴¹ Стеван К. Павловић, *Историја Балкана*, КЛИО, 2001, стр. 80.

⁴² Др Небојша Ранђеловић, Др Жељко Бартуловић, *Основи уставне историје југословенских народа*, оп.сит., стр. 34, 35.

⁴³ Стеван К. Павловић, *Историја Балкана*, оп.сит., стр. 81.

⁴⁴ Чедомир Попов, *Источно питање и српска револуција*, оп.сит. стр. 86.

1.4. Уставно питање и промена положаја Србије

1.4.1. Сретењски устав

После стицања аутономног статуса, владар Србије кнез Милош посветио је своју пажњу изградњи и доградњи државног апарата, успут учвршћујући своју апсолутистичку власт, уграђујући сопствене економске интересе у темеље државе. У народу је расло незадовољство изазвано, између осталог, не само начином на који је кнез Милош схватао власт и исту користио, већ и лошим економским положајем сељака али и одсуством правне сигурности. Сељаци, подстакнути и предвођени старешинама, који су се и сами борили не толико за народ колико да добију део власти, захтевали су да се кнежевска власт ограничи уставом.

Треба се подсетити да након што су турске спахије напустиле Србију, велики земљишни поседи су остали без господара, тренутак који су настојали да искористе домаћи великаши како би постали „спахије уместо спахија“, тражећи од кнеза Милоша земљу. Као што смо већ рекли нису успели, али нису ни имали намеру да се тако лако (без борбе) предају. Правно утемељење својих тежњи видели су у тачкама 2. и 15. султановог Хатишерифа из 1830. године, а правно утемељене захтеве њихове кнез Милош је могао да одложи, али не и да одбије.⁴⁵ Напетости су кулминирале буном 1834. године, (позната као Милетина) која је завршена Милошевим „мирењем“ са вођама буне, иако се радило о капитулацији пред захтевима одметнутих старешина. Милош, и сам у страху да би дужим трајањем буне дао простора за реаговање и мешање у унутрашње ствари великим силама (Аустрија, Русија и Турска), брзо је прихватио постављене захтеве.⁴⁶

Сретењски устав се сматра првим српским уставом, док у строгом правнотеоријском смислу он није био устав, јер као вазал под Турском Србија није могла да га има, па га многи писци сматрају уставним покушајем.⁴⁷ Прихваћен без расправе, пред ванредном скупштином, тај устав је задовољио домаћу јавност – политичке амбиције старешина и скромне жеље сељака, предвиђајући поделу власти.⁴⁸ Уставни нацрт израдио је Димитрије Давидовић, изгласала га је Сретењска скупштина

⁴⁵ Др Небојша Ранђеловић, *Правна Историја 2*, op.cit., стр. 75.

⁴⁶ Треба напоменути да је и пре Сретењског устава било извесних уставних покушаја, какав је на пример био акт назван „План конституције српске“ а који је дао основне одредбе будућег српског устава. Др Небојша Ранђеловић, Др Жељко Бартуловић, *Основи уставне историје југословенских народа*, op.cit., стр. 37

⁴⁷ Др Небојша Ранђеловић, *Правна Историја 2*, op.cit., стр. 78.

⁴⁸ Стеван К. Павловић, *Историја Балкана*, op.cit., стр. 83.

са својих 2.400 представника, 2/14. фебруара 1835. године, док је сам устав спадао у ред октроисаних (оних које „дарује монарх“). За своје време је то био напредан устав, у чијих је четрнаест глава (142 члана) распоређена уставна материја, која је између осталог предвиђала поделу власти на „законодатељну, законоизвршитељну и судејску“.

Интересантно је да су као носиоци законодавне власти према Уставу били одређени кнез и Државни савет, али не и Народна скупштина, којој су дата секундарна овлашћења (одређивање висине данка и контрола спровођења Устава), као и функција у промени устава (чл. 140.) обзиром да се без њене сагласности устав није могао променити. Судска власт је одређена као независна. Кнез је проглашен за шефа државе, неприкосновен и неодговоран, како је то предвиђао чл. 15. Устава. Државни совјет је био највиша власт у Србији поред кнеза (по чл. 45), што је био резултат борбе старешина за ограничење кнежеве власти. Међутим, улога кнеза и Совјета у законодавној и извршној власти коју су по Уставу делили, као и њихови међусобни односи, нису били јасно и прецизно утврђени па су им се овлашћења преплитала – и један и други орган су имали право „законодавне иницијативе“.⁴⁹ Права и слободе грађана су заузимале важно место – читава једанеста глава („Обштенародна права Србина“) је томе посвећена.⁵⁰ Грађанима је гарантована једнакост, уставне и грађанске слободе, приватна својина, док је кулучење укинута.

Иако рађен без сагласности Турске, Сретењски устав се држао слова Хатишерифа из 1830. године и није долазио у супротност са њим, јер је чланом 5. хатишерифа било предвиђено да се власти Порте „неће мешати ни у унутрашња дела, ни у судејска решенија“.⁵¹ И садржина и поступак доношења Устава недвосмислено указују да су његови писци у други план ставили (још увек) вазални положај Србије, а истицали оне елементе који су говорили у прилог томе да се ради о независној држави. Трагове тога можемо наћи већ у првом члану Сретењског устава, који гласи: „*Србија је неразједљиво и у правленију своје независимо Књажевство по признанију Султана Махмуда другога и Императора Николаја првога*“.⁵² Тиме што је на истом месту поменут и сизерен и протектор, желело се да се у други план стави вазални положај земље, док се са друге стране у новом називу савета – Државни Савет истакла свест о

⁴⁹ Љубомирка Кркљуш, *Правна историја српског народа*, op.cit, стр. 216.

⁵⁰ Сва грађанска права која се у Уставу спомињу, спадала су у групу личних права – неприкосновеност личности, личне слободе, право на законито суђење, неповредивост стана, слобода кретања и настањивања, док су политичка права (слобода штампе, бирачко право, право окупљања, итд.) била изостављена.

⁵¹ Др Небојша Ранђеловић, *Правна Историја 2*, op.cit, стр. 76.

⁵² Устав Књажевства Србије из 1835. године

томе како је Србија држава. Ипак, околности су биле такве да је Србија прекорачила домаћај својих могућности, јер идеје које су нашле место (оцењене као сувише револуционарне) у новом Уставу, нису биле по вољи ни руског нити турског царства. Резултат противљења великих сила је по кнеза Милоша био повољан – Устав је суспендован марта 1835. године, пре него што је могао да заживи.

1.4.2. Устав из 1838. године

Након суспензије Сретењског устава, уставно питање је остало отворено, а у годинама које су следиле настављена је борба за доношење устава који би ограничио кнежеву власт. Иако уклањањем устава нису нестали разлози његовог доношења, ситуација се ипак променила. Опрезан, кнез Милош је променио начин своје владавине – није сам судио, телесне казне је заменио новчаним, укинуо је тортуру, одрекао се монопола на трговину сољу. То међутим није било довољно, нарочито за владајући слој, који је и сам желео више власти.

Треба указати на једну подударност, а то је да се време доношења новог устава поклапа са периодом када су неке од великих европских сила, попут Аустрије, Британије и Русије, отвориле своје конзулате у Србији, што довољно говори о растућем значају Србије у подели турског наслеђа на Балкану. Посебно велику улогу су имале европске силе - Русија и Аустрија. Постојао је заједнички интерес Аустрије и Русије, обе су се плашиле могућности утицаја француског законодавства на Србију, па су биле решене да то спрече. Иако противница устава, Русија је сматрала да је Србији потребан закон о устројству савета којим би се извршиле одредбе Хатишерифа, дакле устав који би био сведен на закон о унутрашњој управи, о чему је кнез Милош и званично обавештен када је од руског изасланика барона Рикмана 1836. године добио „базис“ за уставно организовање Србије.⁵³ Извесан утицај покушала је да оствари и Велика Британија, не желећи да препусти Србију под руску и аустријску сферу утицаја. Међутим, утицај Русије на Порту је био толико јак да Порта није могла да одбије руски захтев (заснован на раније потписаним руско-турским уговорима који су се тицали Србије) да се британском представнику забрани мешање у уставно питање Србије⁵⁴, чиме је предупредила уплив Британије у оно што је сматрала својом сфером интереса.

⁵³ Крајем августа 1836. године, кнез је од руског изасланика барона Рикмана добио поменути базис, који је садржао руске погледе на то питање. Љубомирка Кркљуш, *Правна историја српског народа*, op.cit, стр. 223.

⁵⁴ Др Небојша Ранђеловић, Др Жељко Бартуловић, *Основи уставне историје југословенских народа*, op.cit, стр. 44.

Почетком 1838. године, формирана је уставотворна комисија са задатком израде нацрта устава на основу поменутог „базиса“ али и Сретењског устава. Нови устав, за разлику од *Сретењског* који је донет чак и без консултације са сизереном, је донет у Цариграду децембра 1838. године, под будним оком руских и турских представника, у облику султановог хатишерифа, због чега је познат и као „Турски устав“. Кнезу је дато наследно достојанство, умањујући његову власт на прерогативе уставног валадара, обзиром да је предвиђено да се све одлуке морају доносити у споразуму са Државним саветом.⁵⁵ Дакле, у једном делу устав је садржао сличне одредбе као и претходни (питања која су се тичала положаја кнеза и наследности функције), док су се новине тичале Савета састављеног од седамнаест чланова, који не могу бити смењени док им се кривица не докаже пред Портом, што је представљало својеврстан корак уназад за српску самосталност. Савет више није имао само декларативну власт, са кнезом је делио законодавну власт, с тим што му је Уставом гарантовано право законодавне иницијативе, како кнез не би овај део законодавне власти присвојио искључиво за себе.⁵⁶ Исто тако је и кнежева власт ограничена, што је и била сврха борбе кнежевих противника, предвиђено је да „*Никаква уредба неће моћи бити примљена и никакав налог неће моћи бити сабран, без да би он најпре и претхододително од совјета одобрен и примљен био*“.⁵⁷ Интересантно, устав није предвиђао институцију Народне скупштине, коју нису желеле ни старешине, ни Русија а ни Порта. Старешине зато што би њој биле одговорне, Порта зато што на њу не би имала утицаја, а Русија јој није била склона јер је ни сама није имала.⁵⁸

Сам устав је већу пажњу посветио судовима (двадесет одредби), што је била последица искуства са ранијим Милошевим владањем, које је карактерисало одсуство судова и самовоља у управљању. Уведено је тростепено судство – Примителни судови (у селима), Окружни суд (први и други степен) и Апелациони као највиша инстанца. Независност судства је гарантована чл. 44. Устава. Одредбе о грађанским правима и слободама, и ако део новог устава, биле су заступљене у мањем броју. Премда се у неким деловима устава Србија назива провинцијом, сама садржина Устава и поједине институције које предвиђа (војска, министарство спољних послова), недвосмислено указују да се ради о држави.

⁵⁵ Стеван К. Павловић, *Историја балкана*, op.cit, стр. 84.

⁵⁶ Др Небојша Ранђеловић, Др Жељко Бартуловић, *Основи уставне историје југословенских народа*, op.cit, стр. 45.

⁵⁷ Устав Србије из 1838. године

⁵⁸ Љубомирка Кркљуш, *Правна историја српског народа*, op.cit, стр.225.

Кнезу устав, који је сматрао препреком својој власти, није одговарао па је на разне начине покушавао да га промени. Како би остварио своју намеру, подстакао је буну у војсци која се завршила неуспехом. Када је побуна угушена кнез је био приморан да 29. маја 1839. године, потпише акт о устројству Савета, кнежеве канцеларије, централне управе и војске (*Устројеније Совјета Књажества србског, Устројеније Централнога правленија Књажества србског*).⁵⁹ Овде треба поменути да је управо *Устојеније Совјета Књажества србског*, којим је предвиђено да Србија има четири попечитеља, међу којима и министра иностраних послова а чија су овлашћења (по чл. 11.) била да издаје пасоше и води кореспонденцију са иностраним владама, представљало полазну основу за развој међународне активности Србије. Кнез, који је кренуо у неизвесну авантуру промене устава путем буне са намером да измени устав у правцу ширења својих овлашћења, је након пораза био приморан да поменути актима чак прошири власт Савета по цену своје. Не могавши да прихвати такво стање, 1. јуна 1839. године је абдицирао.

У чему се огледа значај Устава од 1838. године ? Један од одговора би био да је омогућио модерно уређење државне власти, извршивши сегрегацију судске и управне власти. Као главни органи власти одређени су кнез са министрима и Савет. Грађанска права су гарантована, док су лична и имовинска права судски заштићена. Још један аспект његовог значаја је вредан помена – наиме управо је овај устав темељ онога што ће бити познато као „Уставобранитељски режим“, време које је обележила изградња модерне државне администрације, те правно уобличење резултата српских устанака.

1.4.3. Париски уговор и Устав 1869. године

У деценијама које су следиле на међународној сцени дошло је до равнотеже међу великим силама, познате као „концерт европских сила“. Међутим, далеко од идеалног, међу њима је постојало и ривалство изазвано међусобним анимозитетима као и разликама у решавању кључних питања. Док су се Прусија и Пијемонт фокусирали на уједињење у Немачку и Италију, дотле су Русија и Аустрија биле заузете националистичким покретима (пољаци, мађари) на територијама својих царстава. Једино је Француска била релативно слободна да се посвети настајућим нацијама са циљем да на тај начин прошири своју сферу интереса а тиме и престиж.

⁵⁹ *ibid*, стр. 226.

Поменуто равнотежу међу европским силама нарушио је догађај који је обележио пету деценију XIX века – нови сукоб Русије и Турске, познат као Кримски рат. Сукоб је почео турском објавом рата Русији октобра 1853. године, да би се након тријумфа руских поморских снага у Црном Мору⁶⁰, у њега укључиле и остале велике силе Европе, забринуте могућим сломом Турске и јачањем Русије. Први кораци били су дипломатски, па је 5. децембра 1853. године, на конференцији у Бечу, усвојена изјава да у руско-турском рату не може доћи до територијалних промена.⁶¹ Русија је одбацила овакав став, након чега су јој Француска и Велика Британија априла 1854. године објавиле рат. Рат је завршен Париским миром 1856. године, који је означио улазак Турске у круг великих европских сила. Многе одредбе Париског уговора задрале су у суверена права Турске, као рецимо члан IX који је регулисао положај хришћана у Турској. На себи својствен начин одредбе Париског уговора су представљале добар показатељ тренутних и будућих намера осталих великих сила према Турској - наметање решења са циљем њене „контролисане“ дезинтеграције у повољном тренутку.

Међународни поредак се у постнаполеонској ери заснивао на принципу легитимитета, који је Париски конгрес 1856. године проширио на аутономне балканске кнежевине тако што је њихов статус, до тада потврђен споразумима између руског цара и султана, од тог тренутка гарантовало седам сила.⁶² У томе се огледа значај Париског Конгреса за Србију. Са друге стране, државноправни статус Србије се није изменио, по чл. 28. и 29. поменутог мировног уговора, она је остала вазална држава са признатим самоуправним повластицама.⁶³ Србија је постала део ново-успостављеног система колективне безбедности, а захваљујући Париском уговору и њеним уласком у Дунавску комисију, постала је и озбиљан субјект међународног права.⁶⁴

Балканско полуострво током шездесетих година XIX века је било средиште деловања италијанских, угарских и пољских националиста, као и руских, француских и пруских дипломата, док су сви заједно настојали да проузрокују кризу која би олакшала остваривање њихових циљева због чега су и одржавали везе са владама на Балкану.⁶⁵ Отварање конзулата страних сила у Србији имало је и последице – омогућен је њихов

⁶⁰ Флота вицеадмирала Нахимова потпуно је уништила турску црноморску флоту укотвљену у луци Синопа. Опширније: Википедија http://wikipedia.org/wiki/Battle_of_Sinop, преузето 21.03.2019. године.

⁶¹ Чедомир Попов, *Источно питање и српска револуција*, op.cit, стр. 100.

⁶² Стеван. К. Павловић, *Историја балкана*, op.cit, стр. 108.

⁶³ Кркљуш Љубомирка, *Правна историја српског народа*, op.cit, стр. 243.

⁶⁴ Др Небојша Ранђеловић, Др Жељко Бартуловић, *Основи уставне историје југословенских народа*, op.cit, стр. 54.

⁶⁵ Стеван. К. Павловић, *Историја балкана*, op.cit, стр. 109-110.

директнији утицај и на спољну и на унутрашњу политику Србије. После Париског мира, дошло је до пада утицаја Русије на европска дешавања, између осталог и на Србију, у којој је последично ојачао утицај Аустрије. На унутрашњем плану, кнез Александар Карађорђевић⁶⁶ је 1857. године покушао да измени Савет. Међутим, апелом његових противника на представнике европских сила, покушај је пропао а самог кнеза су ускоро збацили Уставобранитељи. Децембра 1858. године, Скупштина је одлучила да за кнеза (поново) прогласи Милоша Обреновића, чиме је окончала владавину уставобранитељске олигархије.⁶⁷

Повратком у Србију 1859. године и поновним доласком на власт, кнез је као противник *Турског устава* изјавио да исти неће поштовати, што је спровео и у дело подређујући Савет себи и доводећи, мимо прописа о избору, своје људе на функције. Но, иако се остарели кнез на власти није дуго задржао, за то кратко време успео је да кроз Народну скупштину проведе *Закон о наслеђу престола*, како би осигурао наслеђе династији. После његове смрти 1860. године на власти га је, такође по други пут, наследио кнез Михаило Обреновић, чија је владавина обележена узлетом Србије у сваком погледу. Његова основна политичка замисао био је рат са Турцима за коначно ослобођење Србије и других балканских народа, као и стварање једне југословенске државе у којој би Србија имала водећу улогу.⁶⁸ Јака власт је била нужан предуслов свему. Да би то остварио, кнез Михаило је желео да прво реформише Србију, па је логичан корак био промена устава, јер јачање владалачке власти није било могуће док је на снази био Устав из 1838. године. Иако се Порта није противила кнежевим намерама да мења Устав, захтевала је да га и даље формално дарива Султан, што кнез није желео.⁶⁹ Зато је послао Јована Мариновића у дипломатску мисију по европским престоницама са задатком да утврди њихове ставове, као и да их заинтересује за српску ствар. И у томе је успео. Европска дипломатија је посредовала у спору између кнеза Михаила и Порте, предлажући компромисно решење - како би се избегао отворени сукоб са Портом, кнез је доношењем бројних „органичних закона“ у основи изменио Устав. Међутим, како ти закони не представљају тему рада, неће бити детаљније образлагани. Највеће достигнуће кнеза Михаила било је стварање народне војске 1861.

⁶⁶ Александар Карађорђевић је био владајући кнез Србије од 1842. до 1858. године. На престо су га довели уставобранитељи после свргавања кнеза Михаила Обреновића. Његову владавину је обележио утицај уставобранитеља, по чему се цео период назива „режим уставобранитеља“. Опширније: [http://sr.m.wikipedia.org/wiki/Александар_Карађорђевић_\(кнез\)](http://sr.m.wikipedia.org/wiki/Александар_Карађорђевић_(кнез)), преузето 31.03.2019. године

⁶⁷ Стеван. К. Павловић, *Историја балкана*, op.cit, стр. 119-120.

⁶⁸ Кркљуш Љубомирка, *Правна историја српског народа*, op.cit, стр. 258.

⁶⁹ Стеван. К. Павловић, *Историја балкана*, op.cit, стр. 121.

године (акт *Устројеније народне војске*), што је био значајан корак у развоју војних снага државе. Када је после догађаја код Чукур Чесме дошло до бомбардовања београдске чаршије, изазвана је реакција европских сила која је јула исте године резултирала конференцијом у Канлици, где је потписан Протокол о питању Србије. Занимљиво је да се у Протоколу користи термин „српска влада“ (уместо „српске власти“) што указује на третирање српске стране као државе а не као турске самоуправне провинције.⁷⁰ Ипак, резултат дипломатских преговора је био у суштини половичан – нису прихваћени сви српски захтеви (комплетно иселење Турака), али ни Турски (распуштање српске војске), чиме је сукоб остао нерешен.⁷¹ До решења се дошло сплетом ширих, европских околности. Аустрија, која се показала као најупорнији заступник одржања status quo на Балкану (обзиром да јој није одговарало слабљење Турске), 1866. године је поражена у рату са Пруском. Турска, исте године суочена са устанком на Кипру, плашећи се да се устанак не прошири Балканом, заузела је блажи став према српској влади и њеним захтевима.

По постављењу од кнеза Михаила, Ристић је као дипломата боравио у Цариграду од 16. октобра 1861. године, па све до новембра 1867. године.⁷² Ристић је предлагао кнезу, да се од Порте формално затраже градови, а ако би Порта то одбила, сматрао је да би тиме положај Србије био олакшан да када за то дође време, оружијем узме градове који јој припадају.⁷³ Кнез је на крају уважио Ристићев предлог. Када је под таквим околностима кнез Михаило затражио градове, Порта их је предала на управу Србији. Када су турски гарнизони априла 1867. године напустили Србију, последњи трагови турске власти над Србијом били су османлијска застава на Београдској тврђави и данак који је плаћан Порти. Овде треба указати на допринос Јована Ристића, по нашу земљу позитивном решавању спора са Турском. Иако је Србија по међународном праву још увек била део Османлијског царства, Порта је у реалности имала мало утицаја на дешавања у Србији.

Шездесетих година деветнаестог века Србија је спадала у ред привредно неразвијених, претежно аграрних земаља, у којој робоновчани односи још увек нису били довољно развијени, док је од привредних грана једино трговина показивла тенденцију раста. Са развојем економије и спорим, али сигурним порастом животног стандарда становништва, пре свега оног насељеног у градовима, млада интелигенција

⁷⁰ Др Небојша Ранђеловић, *Историја права 2*, op.cit, стр. 96.

⁷¹ Кркљуш Љубомирка, *Правна историја српског народа*, op.cit, стр. 264.

⁷² Бранко Петровић, *Јован Ристић: библиографске и мемоарске белешке*, Београд, Геца Кон, 1912, стр. 9.

⁷³ *ibid*, стр. 12,13

школована по европским градовима схватила је да јој за даљи развој економије неопходан и развој државног и законодавног апарата који би те промене пратио. Тада се и јавља идеја да Србија прерасте у савремену уставну и парламентарну монархију. Питања која су обележила шездесете године тичала су се захтева за регулисање министарске одговорности, доношење закона о штампи, давања Народној скупштини учешћа у законодавној власти, независности судова и др. Наведено је и утицало на кнеза Михаила да започне рад на доношењу новог устава. Међутим, своје грандиозне замисли кнез није успео да реализује. 29. маја 1868. године на Кошутњаку је на њега извршен атентат. У периоду после Михаилове смрти, на власт је постављен малолетни кнез Милан Обреновић кога је, снагом свог положаја министра војног, прогласио Миливоје Блазнавац. Велика Народна скупштина одржана у Топчидеру 20. јуна 1868. године само је потврдила избор, при чему је малолетном кнезу постављено намесништво.⁷⁴

Овде треба указати на значајан Ристићев допринос новом уставу. По тада важећем законодавству, Савет је решавао о уставним законима. Обзиром да је сматрао да је нови устав сувише значајан да би био препуштен Савету, Ристић је успео да приволи Савет да се одрекне уставотворне власти у корист Велике Народне скупштине⁷⁵. И на дипломатском плану Ристић је показао своју умешност. Иако је Србија, још увек вазална кнежевина Отоманског царства, донела устав без консултације Порте, како не би дошло до интервенције великих сила, Ристић је био тај који их је уверио (пре свега руског представника у цариграду грофа Игњатијева), да ће устав бити само „умерено“ либералан.⁷⁶

Устав који је био Ристићево дело, прошао је кроз Народну скупштину и био проглашен 29. јуна 1869 године. Његовим доношењем престао је да важи „Турски устав“, чиме је Србија онемогућила сизерену мешање у унутрашње ствари и од тог тренутка сама одређивала унутрашње уређење.⁷⁷ Према њему Србија је била „наследна уставна монархија са народним представништвом.“⁷⁸ По Уставу, нити један закон није могао бити донет, измењен или укинут без њеног пристанка, с тим да Скупштина није имала право законодавне иницијативе. Државни савет, обзиром да није имао

⁷⁴ Кркљуш Љубомирка, *Правна историја српског народа*, op.cit, стр. 267.

⁷⁵ *ibid*, стр. 269.

⁷⁶ Др Небојша Ранђеловић, Др Жељко Бартуловић, *Основи уставне историје југословенских народа*, op.cit, стр. 67

⁷⁷ Интересантно, али се у Уставу се ни на једном месту не помиње (још увек) вазални положај Србије. Опширније: Устав Србије из 1869. године

⁷⁸ Народно представништво означавало је Народну скупштину у којој су били сједињени изборни, представнички дом и именовани сенат. Стеван. К. Павловић, *Историја балкана*, op.cit, стр. 127.

законодавну власт, је био маргинализован као чисто саветодавно тело. Влада и министри су били директно одговорни кнезу, док је Министарски савет и његовог председника постављао сам кнез.⁷⁹ Власт владоца је уставом ограничена народним представништвом – Народном скупштином, што је када се узму у обзир услови у Србији и историја владања кнежева, представљало „револуционаран“ корак. Тиме је, иако скромно, Устав из 1869. године омогућио улазак широким народним масама у политички живот, те тиме допринео стварању модерних политичких партија и уопште западноевропског модела политичког уређења. Србија је доношењем овог устава довршила своју унутрашњу самосталност, коју дотле није потпуно имала, јер је самостално, путем закона и устава, уредила своје унутрашње прилике.

Иако је наишао на отпор одређених кругова, који су га критиковали због ограничавања права народног представништва а самим тим и права народа, овај устав је представљао позитиван корак у уставном и политичком развоју Србије. Његова садржина као и начин његовог доношења говоре о новој реалности на Балкану, слабљењу Турске на једној страни и ренесанси српске државе на другој.

II ИСТОЧНА КРИЗА 1875-1878. И УЛОГА ЈОВАНА РИСТИЋА

2.1. Јован Ристић – дипломата и патриота

Писати о Јовану Ристићу, његовом животу, каријери и успесима у дипломатији није лак задатак, обзиром да се ради о комплексној личности – државнику, политичару и научном раднику. Тежина задатка је и у томе што је тешко раздвојити све његове делатности како би се посматрале издвојено и тако вредновале, то је могуће радити само кроз целину, као што се не би могли посматрати његови дипломатски успеси и резултати проистекли из њих, одвојено од времена у коме су се дешавали и догађаја који су им претходили. Исто тако, приликом анализе његових дипломатских акција, морамо имати у виду и његове ставове и научна сазнања да би, када све наведено повежемо у целину, били у могућности да сагледамо и схватимо Ристићев допринос нашој држави и нашој историји.

Поменимо да је Ристић рођен 1830. године у Крагујевцу, где је завршио основну школу, 1842. године уписао је гимназију у Београду, да би пет година касније (1847.) ступио у лицеј. Од његовог лицејског периода, код Ристића се развија жеља да да свој

⁷⁹ Др Небојша Ранђеловић, *Историја права* 2, op.cit, стр. 104.

допринос српској ствари – 1848. године учествује у српском покрету у Угарској. Како сам каже, 1849. године послат је у Немачку као државни питомец, са задатком добијеним од Владе да се образује у „наукама историјским“, да би 1852. године стекао диплому Доктора Филозофије на Хајделбершком универзитету.⁸⁰ Потом одлази у Париз где се посветио учењу француског језика, а на позив Друштва Српске Словесности у париској библиотеци је испитивао старе српске рукописе. Жеља му је била да се по повратку у Србију прикључи историјској катедри, у чему није успео па је ступио у административну службу прво као протоколиста, затим секретар, касније и начелник одељења, што ће га временом одвести у политику и дипломатију. Време ће показати да је то била више него успешна каријера.

Дипломатија је само једно од средстава спољне политике држава, средство вазано за преговарање коме је увек циљ да се у датим односима избегне сукоб.⁸¹ Почетак Ристићеве дипломатске каријере везан је за 1861. годину, када је постављен од стране кнеза Михаила за заступника Србије у Цариграду, положај на коме је остао пуних шест година – све до 1867. године. Како сам у својој аутобиографији наводи, активно је подржавао политику коју је кнез Михаило водио, при чему се лично залагао за независност судова, слободу штампе и реорганизацију скупштине.⁸² Његов боравак и рад у Цариграду заокружен је дипломатским успехом Србије – повратком градова под пуну српску контролу. У борби српске Владе за градове, дошао је до изражаја Ристићев таленат за тактику и дипломатију, о чему сведоче његове преписке поводом Париске конференције 1866. године, где је изнео своје мишљење о могућности размена услуга за услугу између Француске и Русије, а поводом наших захтева око градова.⁸³ Наведено указује да је одлично разумео политичку реалност и однос снага у Европи, као и да је разумео и усвојио савремене принципе вођења дипломатских преговора. Сматрао је да до коначног и повољног решења питања градова српских, питање истих треба држати отвореним, обзиром да време није радило за Порту која због унутрашњих економско-политичких проблема није могла дуго да одржава свој спољнополитички положај. Предлагао је да градове треба формално затражити од Порте, па ако би Порта предлоге одбила (а како је очекивао да ће бити), тиме положај Србије био олакшан да када

⁸⁰ Бранко Петровић, *Јован Ристић: библиографске и мемоарске белешке*, Београд, Геца Кон, 1912, стр. 1.

⁸¹ Радослав Стојановић, *Јован Ристић као дипломата*, op.cit. стр. 99-117.

⁸² Бранко Петровић, *Јован Ристић: библиографске и мемоарске белешке*, op.cit, стр. 4.

⁸³ У свом писму од 2. марта каже: „Француска може затребати какву концесију од Русије, где би ова могла у замену, ако би хтела, што за нас захтевати“, *ibid*, стр. 9 и 10

тренутак дође оружјем узме своје градове. Ристићев предлог је наишао на готово једногласно одобрење српске владе, осим Гарашанина.⁸⁴

Свест о томе да се Турска мора срушити, како би се остварило ослобођење и уједињење српског народа, усмерила је Ристићево размишљање у правцу да се наведено може најлакше остварити заједничком акцијом балканских народа, јер ако би се великим силама дозволило да српско питање зависи само од њих, сматрао је да би српски интереси били у најбољем случају стављени у други план, ако не и потпуно занемарени. Међутим, Румунија и Грчка су улагале много мање у војску од Србије, док српска војна моћ није била довољна да се сама избори са Турском.

Као патриота националне циљеве стављао је на прво место, док је као дипломата реалиста средство за постизање циљева видео у јачању војне моћи у комбинацији са мудром дипломатијом, чији се задатак огледа у томе да открије оне интересе који су подударни са интересима других држава, и да тада дејствује. Премда је знао да Србија не поседује довољну војну снагу да се сама избори са Турском, ипак је војну моћ Србије сматрао као основ успеха својих дипломатских настојања, свестан да је оружана сила темељ реал-политике. За Ристића се ипак не може рећи да је био класични реалиста. Реалисти се одликују уверењем да је моћ државе основни и одређујући чинилац у међународним односима, због чега је борба за моћ основни задатак сваке државе. Са једне стране Ристић јесте прихватао моћ као значајан чинилац успеха државе у спољној политици, али уз истовремено убеђење да постоје објективни закони друштвеног развоја који не могу бити трајно заустављени силом, те му је овакав научни приступ омогућио да до извесне мере предвиђа будући развој догађаја на Балкану.⁸⁵

Његово уверење у пресудан значај војне моћи, било је учвршћено у њему како на основу његовог дипломатског искуства, тако и добрим познавањем констелације снага у међународним односима свога времена, тако да је и за време кризе 1862. године, изазване бомбардовањем Београда, управо он саветовао кнеза Михаила да Србија предузме све мере како би била кадра да и силом заузме градове, уколико дипломатија не учини своје.⁸⁶ Дакле, иако није гајио илузије у свемоћ дипломатије, већ

⁸⁴ По ономе што је навео у својој аутобиографији, може се закључити како је Ристић сматрао да Гарашанин није усвојио принципе савремене дипломатије, већ да је „стајао у коловозу својега (старијег) времена“. Али на крају и Гарашанин је прихватио Ристићево гледиште. Сукоби са Гарашанином су били чести, обзиром да је Ристићева дипломатска „упорност“ повремено одударала од дипломатске праксе и „добрих обичаја“.

⁸⁵ Радослав Стојановић, *Јован Ристић као дипломата*, *op.cit.*, стр. 102.

⁸⁶ *ibid.*, стр. 101.

је реално сагледавао све њене недостатке нарочито када иза ње не стоји снага оружја, ипак је своју дипломатску вештину дограђивао стрпљењем и знањем, како би у датом моменту дипломатијом извукао максимум.

Као државник и политичар, са својим политиком либерала опортунисте, Ристић је истовремено био неуморни борац за независност Србије и непоколебљиви приврженик идеје о ослобађању и уједињењу Српства. Ристић сам најбоље открива своја схватања када каже да *„државник не ради о себи лично па да сме, као приватан човек, своја приватна осећања уздићи над својим интересима, земаљски интереси у свију влада морају имати први корак. Кад год дође на дневни ред раскомадање Турске у корист страних сила, политика источних народа треба да је сагласна са одржањем целокупности Турске, и та политика мора да се продужава докле год сами народи не дожу у положај да свога господара наследе“*.⁸⁷ Иако је заступао политику прагматизма, по питању државне независности није био спреман да прави било какве компромисе. Током боравка у Цариграду уочи Ђурђице 1867. године, добио је депешу од Николе Христића, тадашњег министра унутрашњих послова, којим је обавештен да га је Кнез поставио за министра иностраних дела. Положај није прихватио, обзиром да су тада трајали преговори са кнезом о унутрашњим реформама и доношењу новог устава. 1868. године кнез Михаило му је поверио важну мисију да учини посете европским дворовима са задатком да се избори за укидање капитулација.⁸⁸ На том путу је добио вест о смрти кнеза Михаила, због чега се вратио у Београд, где је од Народне скупштине постављен за једног од тројице намесника новом и младом кнезу Милану Обреновићу. Резултати које је постигао као креатор спољне политике Србије и њен дипломата били су више него значајни. Врхунац своје дипломатске активности достигао је током источне кризе 1875-1878. године, али о томе касније.

О његовој стваралачкој страни личности довољно говори да је иза себе оставио бројна књижевна дела, па се може закључити да је имао списатељске склоности и амбиције. Са стваралаштвом је кренуо још од младалачких дана када је писао књижевне расправе и брошуре о питањима унутрашње политике, да би његово значајније дело угледало светлост дана 1872. године – била је то расправа о „Бомбардовању Београда“ написана десет година раније, али која је све време била у фиоци.⁸⁹ Податак вредан пажње је тај да је наведена расправа била објављена без

⁸⁷ Јован Ристић, *Спољашњи одношаји Србије*, Београд, 1901, књига III, стр. 127.

⁸⁸ Радослав Стојановић, *Јован Ристић као дипломата*, op.cit, стр. 111.

⁸⁹ Слободан Јовановић, *Јован Ристић Историјски списи*, Београд, 1940, стр. 7.

његовог потписа, обзиром да је сматрао да му службени положај не допушта примање одговорности за један натпис у коме говори о једном од најтежих сукоба између наше владе и Порте.⁹⁰ Наведено довољно говори о Ристићевом опрезном карактеру. Одласком са власти 1880. године, почео је да објављује радове у „Отаџбини“ и „Гласнику Српског Ученог Друштва“, превасходно о спољној политици Србије и својим личним искуствима, али и крупним историјским догађајима попут Кримског рата, смене династија 1858. године и коначног решења питања градова у Србији. Своје расправе је објединио и 1887. године издао као две књиге „Спољашњи одношаји Србије“, док је трећа књига из наведеног циклуса објављена 1901. године, после пишчеве смрти. Још једно капитално дело је „Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875-1878“, у коме су његов положај, самим тим и улога, били значајнији обзиром да је у том прериоду обављао функцију министра иностраних послова. На крају слова о његовом научном раду признање Ристић је први код нас издвојио дипломатску историју као засебну грану историјске науке.⁹¹

2.2. Кнежевина Србија – унутрашње уређење и међународни положај

Улога Србије у развоју источног питања постала је шездесетих година деветнаестог века још значајнија него што је била до тада. Сукобљени и непомирљиви интереси великих сила и положај Србије на Балкану, условили су нашу улогу у решавању источног питања али и предодредили проблеме са којима ће се Србија сусретати све до данашњих дана. Наиме, ни једна од европских сила није хтела да препусти Балкан под пуну контролну другој сили, што је условило *equilibrium* њихових утицаја. За последицу, Србија није могла да рачуна на подршку само једне велике силе, јер би таква подршка довела ту силу у сукоб са другим моћним земљама. Србија је морала да води политику балансирања. Ипак, није било све тако црно, наведено је омогућило српским дипломатама да вештом игром између сукобљених сила остваре оптималан степен независности. Западне земље су тада као и данас, гледале Србију са подозрењем, она је за њих била, јесте и биће „Мала Русија“, и вечни реметилачки фактор за њихов „продор на Исток“ (*drag nacht osten*). У таквим условима, многе победе српског народа су великодушно уступане другима, који су били вернији савезници због мање опасности од сукоба са другим силама због њих, такав положај

⁹⁰ *ibid*, стр. 8.

⁹¹ *ibid*, стр. 15.

Србије је изискивао потребу за „недипломатском дипломатијом“ која је морала садржати и осећања и рационализам да би се ускладиле потребе са могућностима.⁹²

Погибија кнеза Михаила, имала је за последицу политичку нестабилност у земљи али и нарушавање међународног угледа, обзиром на начин и природу кнежеве смрти. Порта је у Топчидерском инциденту видела прилику за мешање у политику Србије, покушавајући да ојача свој утицај у земљи којој је још само *de jure* била господар. Околност да на српском трону није енергичан и способан кнез, какав је био Михаило кога је Порта сматрала главним непријатељем у Србији, већ млад и неискусан кнез са трочланим намесништвом, учинила се Порти као прилика која се не пропушта. Изабрани инструмент за мешање у политику Србије било је комесарство, стога је у Београд послала нарочитог комесара који је наишао на енергичан отпор министра војног Блазнавца, који је у своје руке узео бригу о малолетном кнезу Милану.⁹³ Под тим и таквим, спољним и унутрашњим, условима и утицајима текли су и званична спољнополитичка акција Србије и српски националослободилачки покрет под идеологијом српског грађанства.

Задаци пред намесништвом су били троструки: потпуно ослобођење од турске власти, затим уједињење и династичко питање, с тим да је за Ристића ослобођење било приоритет. Под ослобођењем се подразумевала не само оновремена Србија у својим границама, већ и Босна и Херцеговина и „Стара Србија“.⁹⁴ Средства за постизање наведених циљева по Ристићу била су одређена реалистичном проценом тренутка. Треба истаћи да Ристићева политика није наилазила на једногласну подршку међу његовим политичким савременицима у Србији, често је био критикован, нарочито од Светозара Марковића, због заговарања политике коју су видели као великосрпску, сматрајући да би она могла да проузрокује сукоб међу словенским народима на Балкану. Намесничка влада је у односима са Портом избегавала „удварачки тон“ како се не би погрешно тумачио, већ је одржавала потребну уљудност, сагласно достојанственом држању Владе српске.⁹⁵ Један од разлога за опрезност било је и то што је Порта, свако попуштање у захтевима или током преговора са српске стране, тумачила као знак слабости, а затим енергичније наваљивала и истрајавала код својих захтева. Ту замку је требало избећи.

⁹² Радослав Стојановић, *Јован Ристић као дипломата*, Живот и дело Јована Ристића: зборник прилога са научног скупа одржаног 17. и 18. 11.1981. године, стр. 104.

⁹³ Јован Ристић, *Спољашњи одношаји Србије*, *op.cit.*, стр. 236.

⁹⁴ Под Старом Србијом Ристић је подразумевао и Ниш, Пирот, Косово и део Македоније. Опширније Јован Ристић, *Спољашњи одношаји Србије*, књига III, стр. 280-287.

⁹⁵ *ibid.*, стр. 260.

Са ступањем Ристића на место кормилара спољне политике Србије, као један од тројице намесника, дошло је до промене дотадашње балканске политике коју је покојни кнез заступао. Намесништво се више окренуло унутрашњим проблемима, повећању војне моћи земље уз рад на просвећивању народа кроз отварање бројних школа. Преусмерење на унутрашње потребе земље, као последицу је имало за то да је на спољном плану дошло до, према Гарашанину, умртвљења политике.⁹⁶ Ристић је бранио нову политику намесништва, за коју је сматрао да је условљена новим односом снага у Европи насталим после Аустријско – Пруског рата, после кога је дошло до слабљења моћи и утицаја Аустрије и уздицања Бизмаркове Немачке. Њена нарастајућа моћ, омогућила јој је да уђе у такмичење са Француском и Енглеском за поделу колонија, а свако заоштравање ситуације у Европи (Балкану) значило би ремећење њихових колонијалних амбиција.

2.3. Почетак краја – устанак у Босни 1875. године

Источно питање се вратило на сцену европске политике 1875. године, устанком у Херцеговини, који је представљао природни резултат ширих антитурских тенденција које су кулминацију достигле шездесетих и седамдесетих година деветнаестог века. Муслимански властодршци у Босни су вековима уживали привилегије у погледу аутономије које се граничила са независношћу.⁹⁷ Порти је било довољно тешко да локалном племству наметне нове реформе,⁹⁸ а камо ли сељацима који су са отпором примили реформе због нових финансијских намета које су значиле. Сам устанак је почео као аграрна револуција угњетеног народа, обзиром на застареле социјално-економске односе и стално растуће порезе. Тек накнадно је устанак добио српско национално-политичко обележје, да би се касније у њега укључили и други балкански народи: Грци, Бугари и Румуни.⁹⁹ Време ће показати да је за балканске народе који су били бројчано мали, индустријски неразвијени и војно слаби, борба за циљеве

⁹⁶ М. Гарашанин, *Два намесништва*, Београд, 1829, стр. 29-30.

⁹⁷ Anderson, M.S., *The eastern question 1774-1923*, London, St. Martins Press, 1966, стр. 178.

⁹⁸ У раздобљу између Једренског мира и Кримског рата, суочена са устанцима у скоро свим деловима Царства, Porta је одговорила реформама усмереним на административну реорганизацију, аграрну и финансијску реформу и реорганизацију војске (реформе познате као танзимат). Укинута су војни поседи и кулуци. Милетски систем је реформисан и реорганизован. Прихваћен је буџет европског типа. После 1856. године реформе су добиле нови замах, предвођеним министрима надахнутим идеалима Француске револуције. Реформе су наишле на отпор широких слојева муслиманског становништва али и локалних елита. Први су у реформи видели опасност од позападначења и губита исламског идентитета, а други опасност од губитка стечених привилегија. Ситуацију су додатно погоршале лоше жетве које су погодили Анадолију 1873. године и Херцеговину наредне године. Стефан К. Павловић, *Историја Балкана*, op.cit, стр. 98, 99, 150, 151, 152.

⁹⁹ Љубомирка Кркљуш, *Правна историја српског народа*, op.cit, стр. 290.

националног ослобођења и уједињења, те протеривања Турске са Балкана, још увек била исувише тежак задатак. Управо из тих разлога, они ће бити принуђени да се за помоћ обратe оним европским државама које су својом финансијском, дипломатском и војном снагом могли да им помогну – великим европским силама. То ће омогућити европским силама да постепено узимају иницијативу у своје руке, да би на крају, мимо воље и учешћа оних који су читаво питање и покренули, издиктирале своја решења и одлуке.¹⁰⁰

Како почетак устанка није наговештавао проблеме великих размера, након консултација са руским амбасадором у Цариграду грофом Игњатијевим, Порта је у Херцеговину упутила своја два комесара (Констан-ефендију и Хасан Едиб-пашу)¹⁰¹ да смире ситуацију на типично турски начин – давањем празних и временски неодређених обећања. На тренутак је деловало као и да су успели у задатку, да би већ јула исте године устанак кулминирао оружаним борбама код Добре и Невесиња, док је брзина којом се устанак ширио изазвала изненађење не само код Порте, већ и код других европских влада.

Србију је устанак затекао у стању унутрашње политичке кризе и оштре страначке борбе, док су вести о подизању раје са оне стране Дрине изазвали одушевљење и патриотски занос у народу. На акције српског становништва у виду прикупљања помоћи устаницима али и формирања добровољачких чета, Турска је одговорила гомилањем трупа на граници Србије и претњама превентивним ратом. Заменик руског министра спољних послова барон Жомини је први предложио интервенцију великих сила, као вид посредовања између турских власти и устаника, зарад смиривања ситуације.¹⁰² Обзиром да су устаници захтевали реалне гаранције стварних реформи у погледу поправљања положаја становника, а какве гаранције им европска дипломатија није могла дати, то је мисија окончана неуспехом. Штавише, Народна скупштина Србије је половином септембра усвојила, сада већ чувене, „тајне одлуке“ о помагању босанског устанка па и по цену рата са Турском.¹⁰³ Истовремено на владе Србије и Турске вршен је дипломатски притисак: на Србију да престане са било каквом врстом помоћи устаницима, а на Турску да обустави своје војне припреме на српским границама. Наведено је дало одређене резултате, с тим да се устанак у Босни и Херцеговини није смиривао.

¹⁰⁰ Чедомир Попов, *Источно питање и српска револуција 1804-1918*, Београд, 2008, стр. 161.

¹⁰¹ *ibid.*, стр. 171.

¹⁰² *ibid.*, стр. 174.

¹⁰³ *ibid.*, стр. 175.

Руски двор није био обесхрабрен неуспехом конзуларне мисије барона Жоминиа, већ је покренуо нову дипломатску акцију са циљем стицања иницијативе у решавању источног питања. Овог пута задатак је пао на грофа Игњатијева, који је код Порте и султана лично успео да издејствује нове реформе за Босну и Херцеговину, па је као резултат тих дипломатских напора султан издао 2. октобра и 12. децембра своје *Ираде*. Султан је желео да изрши реформу, да двома побуњеним провинцијама да верске слободе, укине порез на обраду земље и помогне земљорадницима, већином хришћана Срба, да откупе земљу од својих господара, чиме би се ублажили екстремни постојећег аграрног стања.¹⁰⁴ Међутим, стање у земљи је било такво да некада моћна Отоманска царевина, ако ништа друго, нема довољно финансијских могућности да постављене амбициозне циљеве спроведе у дело. Финансијско стање је било такво да је велики везир Недим-паша у име Порте објавио суспензију исплате дугова, што је у ствари било јавно проглашење банкрота.¹⁰⁵ Тек тада су се европске владе и повериоци, када су њихови интереси били угрожени, почели трезвеније односити према Портиним обећањима.¹⁰⁶ Мада је Порта наставила да обећава да ће спровести у дело тачке Андрашијеве ноте, у пракси није било помака. Договор сила је био да се дипломатска иницијатива уступи Аустроугарској, као најближој. Задатак је припао министру спољних послова грофу Андрашију¹⁰⁷, који је саставио и послао Порти ноту.¹⁰⁸

Мало ко је веровао да ће реформе као и Андрашијева нота заиста довести до промене стања на боље на терену, нарочито Ристић који је, за разлику од својих европских колега, имао јасан став – „дипломатија неће ни турско царство срушити, али га неће ни одржати“. Проценом балканске ситуације као и околности у Европи, закључио је да су избијањем устанка у Херцеговини наступиле повољне историјске околности за отпочињање (дуго очекиваних) процеса потпуног ослобођења српског живља. „Србија, ако остане пасиван гледалац словенских устанака око себе ... губи положај на истоку, одриче се своје мисије, постаје предмет подсмеха свему

¹⁰⁴ Anderson, M.S., *The eastern question 1774-1923*, op.cit, стр. 182.

¹⁰⁵ Farley, J. Lewis, *The Decline of Turkey, financially and politicaly*, London 1875, стр. 14.

¹⁰⁶ Јован Ристић, *Дипломатска историја Србије 1875-1878, књига прва*, Београд, штампарија код „Просвете“, 1896, стр. 67.

¹⁰⁷ Гроф Цула Андраши, рођен 24. фебруара 1823. године, мађарски аристократа; премијер Мађарске од 1867. до 1871. године, министар спољних послова Хабзбуршке монархије од 1871. до 1879. године. Имао је запажену улогу у Мађарској револуцији 1848-1849. године, русофобно оријентисан. Опширније: *Берлински Конгрес и српско питање 1878-1998*, приредили Др Слободанка Стојичић, Др Небојша Ранђеловић, Бина-прес, Ниш, стр. 17.

¹⁰⁸ Нота је садржала неколико захтева: слободу вере, укидање давања данка под закуп, захтев да се данак сакупљен у Босни и Херцеговини употреби за развој ових области, да се формира Одбор надлежан за спровођење реформи и да се побољша укупно стање становништва у побуњеним областима. Јован Ристић, *Дипломатска историја Србије 1875-1878, књига прва*, Београд, op. cit, стр. 70.

словенском свету. Србија једном речи, сама признаје своју немоћност, своју плашљивост, своју непатриотичност, а што је још горе, потврђује турску тиранију над браћом и опстанак турске моћи. За све баца се све на коцку. Рат је неизбежан. У рату се побеђује или се остаје побеђен.“¹⁰⁹ Сматрао је да започети народни покрет обавезује балканске народе на акцију, пре свих Србију и Црну Гору, а у случају да остану пасивне, носиле би стигму пропуштене историјске шансе чиме би се одрекле своје велике историјске мисије. Право да се прискочи у помоћ својим сународницима у Турској, Ристић је изводио из „природног“ и „законитог“ тока историјског развоја Балкана а који је водио ка једном – распаду Отоманског царства, које ће „пропасти по сили природног закона“.¹¹⁰ Предвиђао је да ће у случају заједничке акције две српске државе, остале хришћанске државе и народи Балкана следити њихов пример и њих у борби против Турске. Тада би шансе за успех биле веће. Резултат остварене победе био би велики престиж за државу, али и морални подстрек за будућност. С друге стране, захваљујући политичком прагматизму, није се заваравало да постоји могућност и да Србија и Црна Гора остану саме на „бојном пољу“. У том случају биле би побеђене, али не и поражене. Русија не би то дозволила.

Чврстина његових ставова и убеђења види се и из његовог експозеа на тајној седници Народне скупштине у Крагујевцу 1875. године, на којој је изнео своје виђење међународних околности али и разлоге за ангажовање Србије. Иако су гарантне силе биле против био каквог устанка у Босни и Херцеговини, и поред њихове војне и дипломатске силе, Србија би требала да следи свој пут и да њена одлука „не запне о противност сила“.¹¹¹ Ристић је исправно проценио да ни једна сила неће стати оружјем у одбрану Турака, обзиром на тада постојеће (компликоване) савезничке односе, који су потенцијалне актере (у овом случају Аустро-Угарску) везивали за Русију и њене интересе (Тројецарски савез). Остао је доследан мишљењу да је управо Русија та која неће дозволити да Србију неко угрози, па ни Турска, у случају евентуалног ратног пораза. Његови ставови су на наведеној седници донекле били исправљени, у правцу да Србија у евентуалном војном ангажовању против Турске, не би могла да рачуна на помоћ других балканских народа. Народној скупштини није преостало друго но да усвоји одлуке о помагању босанско-херцеговачког устанка чак и по цену рата, а самим тим и да донесе одговарајуће одлуке о припремама за исти.

¹⁰⁹ Чедомир Попов, *Јован Ристић у српско-турским ратовима 1876-1878. године*, op.cit, стр. 57.

¹¹⁰ *ibid*, op.cit, стр. 59.

¹¹¹ *ibid*, стр. 58.

Нису се сви слагали са политиком коју је заговарао Ристић. Један од противника био је и сам кнез Милан Обреновић, који је због сумње у успешност ратне опције и страха од пораза, предузео мере да опструише одлуке Скупштине. Октобра 1875. године, оборио је владу Ристић-Стевча¹¹² и довео на власт кабинет Љубомира Каљевића, чији је политички програм требао да усресреди пажњу јавности на унутрашње реформе. Међутим, није све ишло по плану – после одређеног времена и самом кнезу је постало јасно да унутрашња политичка „арена“ није ништа лакша, нити мање опаснија од спољнополитичке. И као што је до крагујевачких догађаја мислио да је унутрашња политика добар вентил за напоне изазване спољним заплетима, тако је сада у спољној политици почео тражити излаз из претећих унутрашњих незадовољстава.¹¹³ Као што је био противник рата, кнез је сада исто тако енергично био његов заговорник, док ће му криза у Босни, неуспеси европске дипломатије и заоштравање ситуације око Источног питања, послужити као добар катализатор.

Као што смо навели, расположење у народу је сваког дана све више ишло у правцу интервенције и рата са Турском. У таквој деликатној ситуацији, политичке снаге су увелико калкулисале са политиком рата у чему су предњачили Ристићеви либерали. Пароле типа „Сад или никад“ или „Рат на живот и смрт, Србија не може више натраг“ су постале уобичајна појава. Након промене става кнеза Милана, маја 1876. године прихватио је оставку Каљевићеве владе, омогућивши повратак на власт „акционог министарства“ Ристић-Стевча.¹¹⁴ Као патриота и савестан дипломата, Ристић је прво желео да предузме дипломатске кораке као припремне радње за предстојећи сукоб, а за то му је било потребно одлагање војне акције. Желео је да избегне могућност да Србија, у очима европских влада и јавног мњења, буде та која жели и која је одговорна за нови рат на Балкану. Ристић је доследно примењивао то начело. Његов план је подразумевао сталне контакте са конзулима европских земаља, које је уверавао у мирнодопске жеље новог српског кабинета. Сун Цу, кинески писац и мислилац, у свом делу „Умеће ратовања“ је рекао: „Заваравање противника је саставни део ратовања“. Иако је било немогуће сакрити припреме српске војске, српска влада је то објашњавала искључиво као реакцију на претходно гомилање турске војске на српским

¹¹² Августа 1875. године, након дужих преговора Србија је добила нову владу, коју је формирао Стевча Михаиловић. За министра спољних послова постављен је Јован Ристић који је „по потреби заступао председника Владе“. Управо су Ристић и његови либерали били ти који су давали главни тон новој Влади. Нови кабинет је у јавности прозван „акционо министарство“. Др Небојша Ранђеловић, *Србија и Турска од Париског до Берлинског конгреса – српско-турски односи и изграђивање државности Србије*, докторска дисертација, Правни факултет Ниш, 2003, стр. 217.

¹¹³ Чедомир Попов, *Јован Ристић у српско-турским ратовима 1876-1878. године*, op.cit, стр. 60.

¹¹⁴ Чедомир Попов, *Источно питање и српска револуција 1804-1918*, op.cit, стр. 189.

границама. Камен темељац Ристићевих дипломатских припрема био је савез са Црном Гором, који је предвиђен уговором потписаним између две државе 15. јуна у Венецији под условима које је диктирао књаз Никола.¹¹⁵ Коначно, направио је мудар потез желећи да исцрпи последње дипломатско средство у односима са Портом – затражио је да султан препусти управу над Босном и Херцеговином Србији и Црној Гори, предвиђајући какав ће бити одговор Турске. Када је 30. јуна из Цариграда стигао одговор, односно одбијање предлога, сматрао је да је пут ослобођења српског народа и српских земаља оружјем, отворен.

2.4. Значај и последице српско - турског рата 1876-1877. године

Са порастом ратоборног расположења у Србији, расла је и свест о неизбежности оружаног сукоба са Турском. Уопште, геостратешки однос снага у Европи седамдесетих година XIX века је био такав да је погодовао остваривању националних амбиција балканских народа.¹¹⁶ До пролећа 1876. године, све значајније политичке снаге у земљи су биле опредељене за рат. Постављени ратни циљеви, на чије је дефинисање утицаја имао и Јован Ристић, најбоље се могу видети из српско-црногорског уговора о савезу, који дефинише границе ратног театра као и правце ратних дејстава. Српска војска је имала задатак да напредује у правцу Старе Србије, Македоније и Босне, а црногорска у правцу Херцеговине и северне Албаније, чиме је најбоље показана територијална аспирација двеју Влада.

За Ристића најважнији циљ је била и остала Босна, у чему је нашао подршку појединих чланова српске владе. Ратни савет Србије је на састанку маја 1876. године дефинисао стратешку концепцију вођења ратних операција, која је предвиђала офанзиву ка југу и југоистоку (према Нишу и Пироту), а дефанзиву на осталим правцима, самим тим и према Босни.¹¹⁷ Ристић се није слагао са тако постављеним смерницама, јер је сматрао да се тиме одустаје од Босне.

Јуна месеца Србија и Црна Гора су ушле у рат против омраженог суверена, шаљући истовремено помоћ устаницима у Босни и Херцеговини. Како се показало, у рату су могле да рачунају само једна на другу, обзиром да су њихове бивше савезнице на Балкану остале ван ратних операција. И поред Ристићеве дипломатске акције, усмерене на ширење фронта и увлачење што је више могуће држава у антитурски савез,

¹¹⁵ *ibid*, стр. 190.

¹¹⁶ Др Небојша Ранђеловић, Др Жељко Бартуловић, *Основи уставне историје југословенских народа*, *op.cit*, стр. 73.

¹¹⁷ Чедомир Попов, *Јован Ристић у српско-турским ратовима 1876-1878. године*, *op.cit*, стр. 65.

Румунија је прогласила неутралност, док се Грчка влада правдала неспремношћу за рат. Од планираних устанака по Бугарској, Македонији и Старој Србији, који су требали да развуку турске снаге и ослабе оштрицу удара на Србију, такође, није било ништа. Неколико стотина добровољаца из ових крајева, су једина стварна помоћ коју је Србија добила.¹¹⁸

Ратна реалност је показала да се српска војска није савесно припремила за рат, ни у војном ни у материјалном погледу. Иако су је красиле висок морал војника и ратни ентузијазам, као и неколико значајних војних успеха, српска војска није могла да парира реформисаној османлијској војсци, са искусним официрским кадром и бољим наоружањем. Без да улазимо у детаље и ток ратних операција, јер исте нити су предмет нити су од значаја за овај рад, концентрисаћемо се на дипломатски и политички аспект рата. У том контексту треба рећи да су тада прилике у Европи биле такве, да је мир на Балкану био у интересу свих европских држава. Стога су владе Француске, Италије и Британије понудиле своје посредовање у циљу прекида српско-турских сукоба. Команда српске војске је позитивно одговорила на овај предлог, сматрајући да српска војска неће моћи сама да истера Турску из Србије.¹¹⁹ Већ 24. августа је примирје постигнуто, да би 24. септембра било продужено за десет дана.

Кнез Милан је, под утицајем генерала Черњајева, постао заговорник настављања ратних операција, док је Ристић уз још неколико министара био против. Рат је настављен све до пораза српских војних снага на Тунису 29. октобра 1876. године. Након погоршања ратних околности и реалне опасности од фактичког слома Србије, Русија (чији су се добровољци већ налазили у Србији¹²⁰) је и званично узела учешћа у сукобу и стала у нашу заштиту. На основу споразума који је постигла са Аустроугарском у Рајхштату јула 1876. године, две силе су се, између осталог, споразумеле да ће у случају пораза у рату, Србији бити гарантован статус који је постојао пре рата (*status quo ante bellum*).¹²¹ На основу наведеног споразума, Русија је упутила ултиматум Порти 1876. године, који је окончао непријатељства, док је формално мир закључен 28. фебруара 1877. године,¹²² којим је предвиђен повратак на

¹¹⁸ Чедомир Попов, *Источно питање и српска револуција 1804-1918*, *op.cit*, стр. 192.

¹¹⁹ Чедомир Попов, *Јован Ристић у српско-турским ратовима 1876-1878. године*, *op.cit*, стр. 66.

¹²⁰ Присуство више од три хиљаде руских добровољаца, од чега око шест стотина официра, давали су борби општесловенски циљ, што она и јесте била када се узме у обзир да је идеологија руских славјанофила била духовна подлога на којој се рат води. Милорад Екмечић, *Место Берлинског конгреса 1878. године у српској историји*, Европа и Источно питање (1878-1923) политичке и цивилизацијске промене, Међународни научни скуп Београд 9-11. децембра 1998. године, Београд, 2001, стр. 91.

¹²¹ Чедомир Попов, *Источно питање и српска револуција 1804-1918*, *op.cit*, стр. 197.

¹²² Кркљуш Љубомирка, *Правна историја српског народа*, *op.cit*, стр. 292.

предратно стање, чиме је Србија спашена од потпуне ратне катастрофе и моралне штете. И сама Porta је имала интересе за закључивање мира, јер се и сама спремала за рат са Русијом.

Цена рата је била висока – 6.000 погинулих и 9.500 рањених војника, 200.000 цивила коју су остали без својих кућа и огромна материјална штета. Својеврстан успех се огледао у томе да је источно питање добило нову динамику, а сам босанско-херцеговачки устанак није прошао, као многи претходни устанци у Турској, без одјека и без интервенције великих сила у прилог угњетених народа, прешавши из унутрашњег питања Османлијског царства у ствар европске дипломатије. Као последица пораза Србије у рату, дошло је промене расположења у руској елити. Наиме, неуспех у рату довео је до промене става руских Панслависта, који као фактор остварења њихових интереса на Балкану, више није видео Србију већ од тог тренутка Бугарску.¹²³ Последице промене њиховог става и њихове нове политике према Балкану, најбоље ће доћи до изражаја у Санстефанском миру, где су интереси Бугарске стављени на прво место.

Како је дипломатија поново преузела примат, у периоду од 11. децембра 1876. до 20. јануара 1877. године, одржане су седнице Цариградске конференције на којима је дискутовано о горућим питањима која су се тичала Балкана и њених народа.¹²⁴ Премда није постојала сагласност међу учесницима конференције о начину решавања балканског промблема, сагласност је постојала по питању тога да се целовитост и постигнути степен аутономије Србије несме дирати, док би Босна и Херцеговина и Бугарска добиле неку врсту аутономије под патронатом сила.¹²⁵ Иако је конференција завршена неуспехом, пре свега због опструкције Владе Британије, ипак је јануара 1877. године потписан протокол којим је била предвиђена реорганизација побуњених области, одређен степен аутономије и репрезентативни орган – скупштина. Неуспех Цариградске конференције је изнедрио још нешто. Када је исход конференције постао очигледан, Русија и Аустро-Угарска су потписале Тајну будипештанску конвенцију, којим је постигнут споразум о подели сфера интереса на Балкану и понашању ових сила за време и после предстојећег руско-турског рата.¹²⁶

¹²³ Anderson, M.S., *The eastern question 1774-1923*, op.cit, стр. 187.

¹²⁴ Чедомир Попов, *Источно питање и српска револуција 1804-1918*, op.cit, стр. 204-207.

¹²⁵ Др Небојша Ранђеловић, *Србија и Турска од Париског до Берлинског конгреса – српско-турски односи и изграђивање државности Србије*, докторска дисертација, op. cit, стр. 231.

¹²⁶ *ibid*, стр. 239.

Султан Абдул Хамид II, са своје стране није желео да дозволи мешање страних држава у оно што је сматрао искључивим унутрашњим питањем. Стога је донео нови устав којим је ојачан положај политичке елите, прокламовано јединство Османлијског царства, чиме су створени услови да Порта одбаци све предлоге са конференције.¹²⁷ Одбацивање предлога је послужило Русији као повод за објављивање рата. Треба напоменути да се Русија, још од пораза у Кримском рату и губитка утицаја који су са собом носиле одлуке мировне конференције у Паризу, трудила да искористи повољне међународне околности за повратак угледа и утицаја, пре свега на Балкану. Основни циљ те политике била је подршка ослободилачким покретима балканских народа, без жеље за потчињавањем тих држава, већ искључиво у намери успостављања њихове пуне државне независности.¹²⁸

2.5. Последице руско – турског рата 1877. године - Санстефански мир

Након окончања српско-турског рата, дошло је до смиривања ситуације у земљи и промене расположења у народу, али и до промене расположења код политичке елите. Званично помињање или заговарање неког новог рата је била табу тема. У народу, посебно међу сељаштвом које је у претходном рату поднело највећи терет, је владало антиратно расположење изазвано страхом од нових жртава и материјалне штете. Међутим, то није значило да Влада није разматрала на које би начине Србија могла да се окористи вероватним руско-турским ратом.

Интересантан је став српске Владе поводом очекиваног сукоба Русије и Турске. За њу то није био неки нови, засебан и одвојен сукоб, већ природни наставак српско-турског рата из 1876. године. Посматрајући ствари на такав начин, домаће политичке елите су очекивале одређене повластице са руске стране у случају сукоба. Зато је, уз Кнежево одобрење, у Русију послат изасланик са задатаком да утврди услове (евентуалног) учешћа Србије на руској страни у новом рату. Преговори са Руском Царском Владом су вођени све до почетка рата. Иако су у појединим тренуцима могли бити тумачени и двосмислено, у погледу (не)учешћа Србије у рату, као и онога шта би српска страна могла очекивати, до разјашњења је дошло приликом састанка кнеза Горчакова и кнеза Милана, на коме је Србији саветовано да остане у дефанзиви док

¹²⁷ Стеван К. Павловић, *Историја Балкана*, op.cit, стр. 164.

¹²⁸ Радослав Распоповић, *Задачи руске спољне политике на Балкану у другој половини XIX вијека и међународно правни значај одлука у Сан Стефану и Берлину за Србију и Црну Гору*, Историјски часопис, књига XLIX, стр. 198.

Руска војска не пређе Дунав, а да се након тога може укључити у рат ако жели.¹²⁹ Оно што је Русија могла, било је да обећа новчану помоћ за српску војску и неутралност Аустро-Угарске, а за остало сходно мери услуга у рату.

Треба указати на то да ни у претходном рату, српска Влада није гајила илузије да може неко дуже време сама да се носи са отоманском војском, већ је рачунала да ће њен рат пратити и један општебалкански покрет народа под турском влашћу, под којим условима би постојала шанса за победу. Како се наведено није догодило, најбоље чему је Влада могла да се нада било закључење мира на принципу *status quo ante bellum*, у чему је уз руску помоћ и успела. Исто тако је и тада била свесна, да би се у случају новог сукоба, нашла пред револтираним противником спремним на огорчену борбу до краја, на живот или смрт.¹³⁰ Управо из тог разлога су јој требале руске (безбедносне) гаранције.

Будипештанском конвенцијом из јануара 1877. године (допуњеном 18. марта), коју је у име Русије потписао њен амбасадор Новиков а у име Аустро-Угарске министар иностраних послова гроф Андраши, две силе су се споразумеле да ће Аустро-Угарска, у замену за своју неутралност, стећи право да после рата окупира Босну и Херцеговину као и подручије новопазарског санџака.¹³¹ Уговор је предвидео и то да се на Балкану неће дозволити стварање велике словенске државе, што је био уступак Аустрији и уједно њена дипломатска победа, јер је тиме цео Балкан прећутно признат за њену интересну сферу. Када су дипломатске припреме завршене, Русија је објавила рат Отоманском царству 24. априла. Ратну декларацију су пратиле изјаве о неутралности скоро свих европских сила, осим Британије, која је вођена страхом за своје позиције на Блиском Истоку, означила Русију као кривца за рат и кршење међународних уговора (у данашње време изговор су Донбас и Сирија).

Ратна декларација је узнемирила српско државно вођство, нарочито Ристића, који се прибојавао немоћи Србије да се активно укључи у ову, како је сматрао, кључну фазу источне кризе те да би Србија могла да се нађе само као пасивни посматрач радикалног преуређења балканске ситуације.¹³² Овог пута са постављеним ратним планом били су сагласни сви политички и војни фактори у земљи, који је био диктиран и акцијама руске војске са којима је требало извршити координацију. Међутим, руске

¹²⁹ Јован Ристић, *Дипломатска историја Србије - друга књига, други рат*, Београд, штампарија код „Просвете“, 1898, стр. 42.

¹³⁰ *ibid.*, стр. 5.

¹³¹ Радослав Распоповић, *Задаци руске спољне политике на балкану у другој половини XIX вијека и међународно правни значај одлука у Сан Стефану и Берлину за Србију и Црну Гору*, *op.cit*, стр. 201.

¹³² Чедомир Попов, *Јован Ристић у српско-турским ратовима 1876-1878. године*, *op.cit*, стр. 69.

војне операције су наишле на застој код Плевне у Бугарској, где је отпор Османлија био упоран. Како је предстојала зима, те због опасности да ће њена војска морати да се из тактичких разлога повуче преко Дунава (што би практично био пораз), Русија је захтевала да Србија одмах ступи у рат, како би се турске снаге развукле а руске добиле простор за маневар. Обзиром на финансијску и физичку исцрпљеност српске војске, али и страха од повлачења руске војске преко Дунава, српска Влада је чекала бољи тренуак за улазак у рат, који је и дошао падом Плевне 10. децембра.¹³³ Србија је, иако са оклевањем, прихватила руски позив да се придружи војним операцијама. Дошло је до убрзања већ започете реорганизације и опремања војске захваљујући руској материјалној помоћи, да би се ратним операцијама придружила тек 13. децембра 1877. године, три дана после пада Плевне. Оклевање и закашњење у делима, имали су утицаја при оцењивању заслуга у победи над Турском, а самим тим и одређен утицај приликом поделе територија.

Влада је на седници одржаној 3/15. јануара 1878. године одлучила да приликом закључења мира са Турском затражи признање српске независности и територијално проширење и то Косовски вилајет са нишким, призренским, скопским и новопазарским санџаком¹³⁴, док Босна није поменута. Разлог томе је била Ристићева неформална консултација са Андрашијем са циљем да утврди докле може ићи у захтевима према Босни, а да не повреди Аустро-Угарске интересе. Након добијеног одговора, помирио се са непомињањем Босне у ратним циљевима, али није и одустао од ње. Иако су тако постављени захтеви српске Владе, оцењени као претенциозни, одбијени и од руске и од турске стране, они јасно осликавају жеље српске Владе али и страхове од евентуалног губитка ових територија, као последице компромиса и ценкања међу великим силама. Опреза ради, српска Влада је поставила и минималне циљеве испод којих не би ишла, а то је да Србији припадну „они делови турске територије које окупирају њене трупе“,¹³⁵ у духу мисли кнеза Михаила „мисли шта мислиш, држи шта можеш“. Након остварених победа руског оружја, а нарочито након пада Плевне и Софије у руске руке чиме је пут ка Цариграду био отворен за руску војску, Порта није имала избора него да затражи примирје. Овде треба подсетити и на допринос српске војске која је, иако

¹³³ Радослав Стојановић, *Јован Ристић као дипломата*, op.cit, стр. 113.

¹³⁴ Кркљуш Љубомирка, *Правна историја српског народа*, op.cit, стр. 292.

¹³⁵ Чедомир Попов, *Јован Ристић у српско-турским ратовима 1876-1878. године*, op.cit, стр. 76.

посредно, учествовала у ослобођењу саме Софије и још око 230 бугарских села.¹³⁶ Када су се кључне стратешке тачке нашле у руским рукама, наступиле су повољне дипломатске околности да се приступи разматрању варијанти будућег мира. Коначни нацрт мира сачинио је гроф Игњатијев, који је пошао од начела да само независне и економски самосталне државе на Балкану могу бити гарант остварења руских интереса и препрека сваким плановима Портиним. Користећи се својим надмоћним положајем након добијеног рата и доласком под зидине Цариграда, Русија је покушала да искористи повољна тренутак и сама, у складу са својим интересима реши питање склапања мира.¹³⁷ Након пораза, Порта је настојала да за своју судбину заинтересује и остале европске силе, како не би остала у положају да сама преговара са Русијом. Ипак, на разумевање није наишла. Под таквим околностима, 31. јануара у Једрену су потписани Прелиминари мира који су предвиђали независност за Србију и Румунију, увећање Црне Горе, Бугарску као самосталну Кнежевину и аутономију за Босну и Херцеговину. Не треба посебно нагласити да су овакве одредбе изазвале незадовољство код осталих великих сила, нарочито Лондона и Беча, које су се плашиле повећања руског утицаја на Балкану. Беч је чак изјавио да неће узети у обзир било коју одредбу којим се задире у интересе Монархије, па је предложила одржавање конференције са циљем решавања и усаглашавања ставова. Британија је отишла корак даље од пуке претње интервенцијом, њени бродови су послати ка мореузима како би спречили руско заузимање Цариграда. И поред претњи и предузетих војних акција, реланост је била кудикамо другачија. Ни једној од три силе чији су интереси у питању (Аустро-Угарска, Русија и Британија) није одговарао рат, Британији јер није имала у Медитерану довољно војних снага које би се супроставиле руским трупама, док су Русији и Аустро-Угарској проблем биле лоше финансијске околности.¹³⁸

Осећајући да време не ради у њену корист, како би предупредила даље мешање у њене интересе, Русија је повећала притисак на Порту да се закључи мир, што је и учињено у Сан Стефану 19. фебруара 1878. године. Њиме је окончан рат Русије и њених савезница (Румуније, Србије и Црне Горе) и Отоманског царства. Одредбе Санстефанског мировног уговора, који се заснивао на прелиминарима мира

¹³⁶ Владимир Стојанчевић, *Србија, Русија и Бугари од Цариградске конференције до Берлинског конгреса (1876-1878)*, излагање на конференцији Српско-руски односи од почетка 18. до краја 20. века на скупу 4. одељења историјских наука од 27. априла 2011. године, стр. 128.

¹³⁷ Др Небојша Ранђеловић, Др Жељко Бартуловић, *Основи уставне историје југословенских народа*, op.cit, стр. 74.

¹³⁸ Anderson, M.S., *The eastern question 1774-1923*, op.cit, стр. 201 и 202.

потписаним у Једрену, предвиђао је значајне територијане промене на Балкану, и готово нестанак Турске са тог простора.

Страхови српске Владе од губитака својих историјских територија су се показали као оправдани. Највише користи је имала Бугарска, која је постала трибутарна кнежевина са 4 милиона становника. Иако формално још увек под турским сизеренством, са обавезом да плаћа данак, имала је хришћанску управу, народом изабраног кнеза (потврђеног не само од Порте већ и од великих сила) са својом народном војском. Припали су јој цела Македонија, делови Старе Србије насељене претежно српским становништвом, као и Ниш, Лесковац, Топлица и Лаб. У реалности, она је требало да буде истурена руска предстража, намењена као полазна платформа за неко будуће напредовање ка мореузима и остатку Балкана. Турска је штавише била принуђена да Русији исплати суму од 1100 милиона рубаља, као вид ратних репарација што ју је довело готово до банкротства. И поред свега оно што је Турској, коју је од уласка руских снага у престоницу спасила британска флота, посебно тешко пало било је то што је део територија морао да припадне Србији, међутим, положај јој је био такав да није имала избора.¹³⁹

Санстефански уговор представља један билатерални правни акт. Иако приступи приликом његовог закључивања, српски представници нису имали право одлучивања или активног учествовања.¹⁴⁰ За нашу земљу су од интереса били чланови III, IV и XXVIII санстефанског уговора. Укратко, чланом III Србији је дата независност уз детаљне одредбе у погледу државне границе. Чланом IV регулисано је питање иселења преосталог муслиманског живља из Србије уз предвиђање начина и форме продаје њихових имања. На крају члан XXVIII дотакао се питања размене заробљеника између сукобљених страна. Српске територијалне аспирације су биле само делимично задовољене – иако је добила Ниш, ван граница су остали Пирот, Врање, Бела Паланка и Бресник које је требало да добије Бугарска.¹⁴¹

Summa summarum, премда Светостефански уговор није задовољио ничије интересе, он је за Србију представљао неправду а за Ристића лично велики ударац. Ипак Ристић није очајавао, већ је шансу за излазак из безнадежне ситуације видео управо у држању осталих европских сила, односно њиховом незадовољству

¹³⁹ Др Небојша Ранђеловић, Др Жељко Бартуловић, *Основи уставне историје југословенских народа*, оп.сит, стр. 74.

¹⁴⁰ Чедомир Попов, *Јован Ристић у српско-турским ратовима 1876-1878. године*, оп.сит, стр. 76.

¹⁴⁰ Владимир Стојанчевић, *Србија, Русија и Бугари од Цариградске конференције до Берлинског конгреса (1876-1878)*, оп.сит, стр. 131.

¹⁴¹ Јован Ристић, *Дипломатска историја Србије - друга књига, други рат*, оп.сит, стр. 143.

постављеним решењима и решеношћу да пониште његове тековине, у чему су се Аустро-Угарска и Енглеска показале као најревносније. Било је јасно да је ревизија Санстефанског уговора неизбежна. Иако је покушала да избегне такав развој ситуације, положај Русије није био једноставан. После исцрпљујућег рата са Турском, суочена са јединственим ставом осталих сила, не желећи да у евентуалном новом сукобу наспрам себе има удружене немачко-аустријско-британске снаге, пристала је на одржавање Конгреса са мандатом ревизије мировног споразума.

Иако је неспорно да је сплет међународних околности тада био повољан за нас у погледу ревизије Санстефанског споразума (тј. анулирања његових тековина), неопходно је указати и на Ристићев допринос. Ристићева заслуга се огледа у томе што је благовремено заузео став да се нити педаљ ослобођене територије не сме препустити, све до формалног решења источне кризе и ишчекиваног Берлинског конгреса. На спољнополитичком плану учинио је тактички заокрет од Русије ка Аустро-Угарској, у чему је имао потпору и самог Кнеза, не зато што је више волео или више веровао Аустрији, већ како би покушао да спаси све оне ратне тековине које је Русија препустила Бугарској. И сам чин превођења „са руског на аустро-угарски колосек“ био је доказ његове дипломатске умешности – учинио је то ненаметљиво, без понижавања своје земље и владе, користећи тренутно повољне међународне околности и без наношења увреда Русији, на чију помоћ је и даље рачунао.¹⁴²

III ЈОВАН РИСТИЋ – ДИПЛОМАТА НА МАРГИНАМА БЕРЛИНСКОГ КОНГРЕСА

Може се рећи да је источно питање у епицентар европске дипломатије крајем XIX века, увео догађај који и није био директно повезан са њим. Француско-пруски рат и последично уједињење Немачке представљају догађаје од великог историјског значаја и прекретницу у (политичком и војном смислу) балансу снага у Европи. У чему и због чега се огледа њихова важност? Неколико је разлога: прво - француско-пруским ратом елиминисане су Немачка и Француска из учешћа у решавању источног питања, чиме је Аустро-Угарској (оставши без савезника) смањен маневарски простор за наступање, у страху да би се сама супроставила Русији, док је друга добила прилику да обаци понижавајуће одредбе Париског уговора; друго - од тог тренутка почиње епоха

¹⁴² Чедомир Попов, *Јован Ристић у српско-турским ратовима 1876-1878. године*, op.cit, 1985, стр. 78,79.

империјализма у међународној политици, чиме је покренута борба за територије и ресурсе међу великим силама; треће – дата је нова покретачка снага народноослободилачким покретима малих народа, посебно на Балкану, који су увидели повољну прилику за борбу за своје интересе.¹⁴³

3.1. Концерт Великих сила – позиције великих сила у току Источне кризе

Сам ток догађаја на почетку кризе одсликавао је испреплетаност јавних и тајних интереса креатора европске, а то је тада значило и светске политике, кретајући се замршеном линијом од Херцеговине, преко Србије, до Цариграда, па потом кроз престонице Русије, Аустро-Угарске и Немачке до Лондона и натраг.¹⁴⁴ Прекретницу у односима европских сила, представљао је састанак три цара – Александра II, Вилхема I и Франца Јозефа септембра 1872. године у Берлину, на којем се говорило о новом систему безбедности у Европи. Већ маја 1873. године, потписана је Руско-Немачка војна конвенција о међусобној заштити у случају напада треће земље на једну од потписница.¹⁴⁵ Тиме је формиран нови систем међународних односа, тзв. „Бизмарков систем“, који је почивао на одржавању баланса снага међу силама- Тројецарски савез (Русије, Немачке и Аустро-Угарске). Креатор система, Канцелар Бизмарк, је оправдано веровао да ће након пораза који је претрпела у рату са његовом земљом 1870/1871. године, Француска желети да се реваншира и врати изгубљене територије Алзас и Лорену. Проценио је да она у рат неће ступити сама, већ да су јој савезници неопходни, а као једини могући били су Аустро-Угарска и Русија. Из тог разлога је Бизмарк желео да ове две силе веже за Немачку, и да интересе између три земље што је могуће више учини компактибилним, како би Француска остала сама и дипломатски изолована, у чему је и успео. Исто тако, док се трудио да одржи мир између Русије и Аустро-Угарске, дотле је Русију подстицао и на војно решавање спора са Турском, како би се преко Турске Русија неминовно сукобила са Енглезима.¹⁴⁶ Наведена политичка калкулација је пример Бизмарковог генија.

Још од револуције из 1848. године, три силе су показале посебан и континуиран интерес за решавање источног питања - Русија, Аустрија и Британија. Интерес

¹⁴³ Чедомир Попов, *Источно питање и српска револуција 1848-1918*, op.cit, стр. 141 и 142.

¹⁴⁴ Др Небојша Ранђеловић, *Србија и Турска од Париског до Берлинског конгреса – српско-турски односи и изграђивање државности Србије*, докторска дисертација, op. cit, стр. 215.

¹⁴⁵ Anderson, M.S., *The eastern question 1774-1923*, op.cit, стр. 179.

¹⁴⁶ Чедомир Попов, *Источно питање и српска револуција 1848-1918*, op.cit, стр. 165.

сличних једино у предмету интересовања – подели и контроли турских балканских територија, у свему осталом различитих и супростављених.

Хабзбуршка монархија, као територијално најближа, је будно пратила ослободилачке покрете јужнословенских народа на Балкану, у којима је видела претњу по своје интересе, а са циљем да не дозволи да се ти покрети међусобно повежу. Исто тако након пораза од Немачке у рату 1870. године, морала је да се одрекне својих претензија и интереса на западу, што јој је оставило исток на коме се налазио „болесник са Босфора“. Став Аустро-Угарске у источној кризи је био врло доследан и прорачунат.¹⁴⁷ Њена целокупна источна политика, добрим делом креирана од стране министра спољних послова Андрашија, била је усмерена на одржавање *statusa quo* на Балкану, а самим тим и каквог-таквог интегритета и стабилности Турске, све до повољног тренутка када би сама могла да „уграби“ кључну територију - Босну. Праве намере двојне монархије виде се из мемоара који је упућивала британској влади. У мемоару и пратећем прилогу, објашњава своју политику према Босни и Херцеговини као и нужност њене окупације дајући оцену геостратешке и геополитичке ситуације уз указивање на опасност од постојања једне веће словенске државе на југу Европе.¹⁴⁸ Какав је значај Турска имала за Беч, најбоље је објаснио сам Андраши када је рекао: „Турска је од пресудног значаја за Аустрију, њено само постојање је од суштинског значаја за наше добро разумљиве интересе. Она задржава *status quo* малих држава и спречава њихове аспирације у нашу корист. Тамо где нема Турске, све те тешке дужности ће пасти на нас“.¹⁴⁹ Још су на састанку Крунског савета јануара 1875. године, као дугорочни циљеви Монархије, постављени присједињење Босне и Херцеговине и онемогућавање стварања велике словенске државе на Балкану, а као изговор је требао да послужи устанак српског корпуса у тим крајевима, о којем смо писали. Идеја је била посебно популарна у војним круговима али и код самог Цара. Међутим, као главна препрека Бечу у остварењу планова на Балкану стајала је Русија.

Још од пада српских средњевековних држава под Османлијску власт, Русија је била та сила коју је српски народ доживљавао као своју заштитницу, као центар православног хришћанства. Наде у Русију су учвршћење са отварањем источног питања, народноослободилачким покретима и стављањем хришћана под верску

¹⁴⁷ *ibid*, стр. 161.

¹⁴⁸ Др Небојша Ранђеловић, *Србија и Турска од Париског до Берлинског конгреса – српско-турски односи и изграђивање државности Србије*, докторска дисертација, *op. cit*, стр. 245.

¹⁴⁹ M.D.Stoyanovich, *The Great Powers and the Balkans, 1875-1878*, Cambridge University Press, 1939, стр. 30-31.

заштиту Русије одредбама Кучук-карнацијског мира. Са поуздањем у Русију, Срби су у Београдском пашалуку и дигли устанак 1804. године, показујући спремност да се ослободе турске власти и створе самосталну државу, док је Русија својим победама и миром у Једрену, омогућила стварање аутономне кнежевине Србије.¹⁵⁰

Руски интереси су полазили од другачије стратешке концепције. Епоха од Кримског рата до Конгреса у Берлину, била је преломна за српски ослободилачки покрет али и руску политику према Источном питању. Од пораза у Кримском рату и изолације у којој се тада нашла, Русија је неуморно радила на поништавању одредби Париског уговора и репозиционирању на светској сцени.¹⁵¹ Њена стратегија је почивала на процени да су европске земље неспремне да оружјем бране Турску и њене интересе, што треба искористити за решавање источног питања у своју корист остварењем вековног сна, који је још од Катарине II био излазак на топло море путем контроле мореуза. На том путу стајала јој је само Турска. Иако је на конференцији у Лондону 1871. године, поништила одредбе Париске конвенције које су се тичале њене Црноморске морнарице, изгубила је статус повлашћене силе која је имала ексклузивно право да штити православно становништво у Турској. Уместо тога створен је систем „сила заштитница“ коју су поред Русије, чиниле још и Француска, Британија, Италија и Немачка. Како би изашла из за њу неповољне ситуације, и створила себи простор за политички и дипломатски маневар, приступила је Бизмарковом савезу. На почетку источне кризе била је за очување status quo на Балкану, међутим када је развој кризе учинио извесним ступање у рат са Турском, главни задатак владе у Петрограду био је да онемогући стварање коалиције западних држава и Османске Империје. Да би постигла зацртане циљеве, руска политика је била спремна (донекле и принуђена) на компромисе са другим силама, пре свих са Аустро-Угарском. На креирање и дефинисање руске спољне политике у периоду источне кризе, допринос су дали Игњатијев и Горчаков.¹⁵² Да би „платио“ неутралност у рату против Турске, стари канцелар Горчаков је био принуђен да жртвује виталне српске интересе споразумима у

¹⁵⁰ Михаило Војводић, *Место Русије у спољној политици Србије 1878-1908*, САНУ, Научни скуп 23-25. септембар 2010. године, књига 34, стр. 135.

¹⁵¹ Радослав Распоповић, *Задаци руске спољне политике на Балкану у другој половини XIX вијека и међународно правни значај одлука у Сан Стефану и Берлину за Србију и Црну Гору*, op.cit, стр. 197.

¹⁵² За разлику од Игњатијева, који је имао ограничена искуства у вођењу европске дипломатије и који је источно питање посматрао као део унутрашње политике Русије, кнез Горчаков је био искусни дипломата који је решавање источног питања посматрао као део европске политике. Anderson, M.S., *The eastern question 1774-1923*, op.cit, стр. 181.

Рајхштату и Будимпешти, пристанком на окупацију Босне и Херцеговине и онемогућавањем ослобођења Старе Србије.¹⁵³

Интереси Британске Империје су били везани за Индију, Блиски исток и контролу Суеца. Иако нису имали непосредне интересе на Балкану, посредно су ипак били заинтересовани за судбину овог простора, јер би падом Цариграда и мореуза у руке Русији, пут преко Анадолије и Персије ка Индији стајао отворен. То би омогућило Русији доминантан положај у Персији и у Афганистану, чиме би британска комуникација са Индијом била угрожена.¹⁵⁴ Политика Британије тада, као и данас, може се окарактерисати као решавање својих проблема у туђем дворишту, по могућству и туђим рукама. Самим тим, одржавање Отоманске државе на том простору представљао је и Британски интерес. У тим и таквим међународним околностима крхке равнотеже и сукоба интереса, источно питање је ушло у своју финалну фазу.

На основу напред наведеног, али и већ описаних догађаја из 1876. и 1877. године, довољно је рећи да је након општеевропског незадовољства које је изазвао Санстефански мировни споразум као и решености осталих сила да се изврши његова ревизија, прихватање Андрашијевог предлога о одржавању међународне конференције ради разматрања руско-турског мировног споразума, представљало неизбежан чин. Русија је Санстефанским мировним уговором направила и политичку и дипломатску грешку, јер сама није имала довољно моћи да сачува његове тековине пред оспоравањем осталих европских сила. Покушај Игњатијева да се постигне билатерални споразум са Аустријском владом, и тиме избегне одржавање конгреса и учешће других сила, прошао је без успеха показавши притом одлучност Беча да се искористи неповољан положај Русије која је наспрам себе имала Британију и Немачку.¹⁵⁵ Резултат је био тај да је Беч на крају изашао из оквира Будипештанског споразума, настојећи да стекне економску контролу целог западног Балкана.

Иако су у основи проблема стајали империјалистички циљеви неколицине земаља, сазивање Конгреса је стављено у контекст одговорности европских сила за мир у Европи, са намером да се сагласношћу „концерта европских сила“ успостави одржив и трајан мир. У позадини је стајала намера да се миром у Европи, створе предуслови за

¹⁵³ Славенко Терзић, *Руски словенофили и српско питање (1856-1878)*, Историјски часопис, књига XLIX, Београд, 2003, стр. 104.

¹⁵⁴ Anderson, M.S., *The eastern question 1774-1923*, op.cit, стр. 208.

¹⁵⁵ Радослав Распоповић, *Задаци руске спољне политике на балкану у другој половини XIX вијека и међународно правни значај одлука у Сан Стефану и Берлину за Србију и Црну Гору*, op.cit, стр. 204.

несметано усмеравање империјалистичких освајања ван европског континента.¹⁵⁶ Природу Конгреса је можда најбоље описао сам Бизмарк, као неко ко је био на челу земље којој је поверено одржавање конгреса. Дајући анализу геополитичке ситуације у Европи, нагласио је да је императив постићи мир усаглашавањем интереса и уступцима сила учесника, односно тиме је поручио да нити једна сила неће моћи да рачуна на остварење максимума својих хтења као што ни Турска неће бити препуштена катастрофи коју су за њу значиле одредбе Санстефанског мировног уговора.¹⁵⁷ Улога Турске на конгресу, била је искључиво формалност, или речима канцелара Бизмарка на питање шта уколико Турска санкционише Конгрес неучествовањем - „*Што се мене тиче ја се не бих много забринуо. Европа је показала своју жељу помирљивости кад је Турке позвала на конгрес, јер кад би се држала уговора Санстефанског не би требало да Турска санкционише наше одлуке ... а ако се Турци повуку, онда ће њихова места остати празна као да су задоцнили, и ми ћемо наставити наше саветовање до краја*“.¹⁵⁸ Одлучују велики и јаки, о осталима се одлучује, са или ,понекад чак и боље, без њих.

3.2. Ристићева дипломатска борба на маргинама Конгреса и његови дипломатски успеси

Да би се утврдио положај једне државе у међународном геополитичком кординатном систему, није довољно познавати границе њене војне, економске или политичке моћи. Међународни односи представљају сложено међуделовање бројних субјеката, околности и других чинилаца. Све те околности у датом тренутку су чиниле положај Србије нимало лаким. Спољна политика Србије представљала је комбинацију политике једне државе, али и политику предводника српског националног покрета као целине, што је често умело да значи остварење једног на штету оног другог. Ситуацију је додатно компликовала чињеница да је српски народ насељавао подручија још три државе (Аустрије, Турске и Црне Горе), што је значило и да је његова судбина талац политике тих држава. Српска Влада је морала водити надасве опрезну спољну политику, како својим поступањем у борби за своје државне циљеве, не би довела до угрожености свог народа у њиховим доменима. Ристић је био свестан ових тешкоћа, јер је поред образовања и дипломатске способности, добро познавао међународне односе,

¹⁵⁶ Радослав Стојановић, *Јован Ристић као дипломата*, op.cit, стр. 115.

¹⁵⁷ Др Небојша Ранђеловић, Мр Александар Ђорђевић, *Услови признања независности Србије 1878. године*, Историјски часопис, књига XLIX, Београд, 2003, стр. 313.

¹⁵⁸ интервју пренет у Српским новинама бр. 141 од 27. јуна 1878. године

светан да је „Србија предстража на истоку“ где се „леме“ интереси великих сила.

Међузависност сукобљених интереса европских сила у источном питању, Ристић је сматрао кључним за став сваке од њих према Србији и њеним циљевима.¹⁵⁹ Средства за постизање циљева су била одређена реалистичном проценом тренутне ситуације, а састојала су се од комбинације војне снаге и дипломатског умећа. Како је војна опција била искоришћена у ратовима 1876/1877. године, на ред је дошла дипломатија у којој је Ристићев таленат дошао до пуног сјаја. Циљеве српске спољне политике настојао је да реши у троуглу Аустрија – Русија – Турска. Настојао је да вештом дипломатијом, искористи њихове сукобљене интересе и надигравања, те да вештим балансирањем између њих од сваке добије максимум у датом тренуку, уз очување независности своје земље. Знао је да сваки покушај Србије да оствари своје циљеве наилази на отпор Аустрије, уз опасност и оружаног сукоба, али је рачунао и на то да би свака оружана интервенција неке велике силе на овом простору повукла и остале силе, што би источно питање претворило у европски рат. У том смислу треба и тумачити Ристићеву мисао да је одређивње српских граница опасност по европски мир.

Када је постало извесно да ће доћи до одржавања Конгреса Влада српска је, не препуштајући ништа случају, покренула дипломатску офанзиву али и пропаганди рад.¹⁶⁰ Ристићеви погледи на постојећу ситуацију, али и тактику за држање српске Владе у будућности, најбоље се виде из његовог писма од 8/20. марта 1878. године упућеног генералу Кости Протићу: „... за 15 дана имамо напустити земљиште, које се налази ван наших нових граница, дакле и Трњ, Пирот, Врању, итд. Напротив, не стоји, бар у изводу да би и Турци имали напустити у истом року предел, који нама има да припадне, а они га поседнута држе, као што је предел новопазарски, вучитрнски, итд. С тога ја држим, да ми не смемо пуштати из руку залогу коју држимо. ... По моме мишљењу могли би ми, кад навале Руси, повући се преко Тимока назад, али не из Трна, Врања ни Пирота. Тај цео предел треба задржати ... Попустљивост могла би нам бити веома штетна, а чврсто држање никако, јер смо ми те крајеве крвљу освојили ...“.¹⁶¹ Ристићеве ставове српска Влада је усвојила и спровела у пракси.

Предвиђајући да ће тежина српског питања на Конгресу превасходно бити у рукама суседне монархије, своје дипломатске напоре усмерио је првенствено ка

¹⁵⁹ Радослав Стојановић, *Јован Ристић као дипломата*, оп.цит, стр. 110.

¹⁶⁰ Српско становништво које је остало да живи на територијама под турском влашћу, је тајно преко својих представника слало жалбе на турске зулуме и молбе за присједињење Кнежевини Србији. Многе од тих молби биле су адресиране на Јована Ристића. Владимир Стојанчевић, *Јован Ристић и ослобођење српског народа у Турској*, оп.цит, стр. 6.

¹⁶¹ Бранко Петровић, *Јован Ристић. Биографске и мемоарске белешке*, Београд, 1912, стр. 60-61.

Аустрији. Тражећи потпору ове силе, Ристић је настојао да не угрози односе са Русијом - „*Ни у ком случају ми не смемо користити Аустро-Угарску као оружје против руског утицаја у нашим областима*“.¹⁶² Заправо трудио се да не угрози односе ни са једном силом која би могла да има утицаја на решавање српског питања. У складу са таквом политиком, Ристић је 19. априла српском дипломатском представнику у Бечу, Кости Цукићу, послао неколико карти (етнографских али и карти турских балканских провинција) уз меморандуме са објашњењима, а све како би се појаснио став и приближила тражења српске Владе.¹⁶³

Ристић је и сам одржавао контакте, што непосредно што путем поште, са кључним фигурама бечке Владе. Лично је посетио Беч 25. маја/ 6. јуна, где је одржао састанак са Канцеларом, грофом Андрашијем, са којим је расправљао о положају Србије и околностима који су условили улазак Србије у рат 1876. године. Ристић је настојао да током разговора избегне уопштеност у фразама и ширење теме разговора, настојећи да постави конкретна питања и добије конкретне одговоре. Током разговора предочио је основе српских очекивања – независност, европске гаранције независности и територијално увећање. Независност је била неспорна, и ту неслагања са Андрашијем није било; док је друга ставка била неприхватљива, јер по Андрашију Монархија није желела „*европске гаранције на својим јужним границама*“.¹⁶⁴ Питање проширења је било предмет живих разговора двојице државника, где је Ристић настојао да приближи интересе и захтеве српске Владе Бечу. Камен спотицања је био тај што је за Беч било неприхватљиво да Србија присједини новопазарски санџак, који је представљао стратешку тачку за Србију, обзиром да би је повезао са Црном Гором али и омогућио контролу будуће железничке линије од Аустрије ка Турској. Андраши је остао неумољив, Аустро-Угарска је била спремна да подржи (одређене) захтеве Србије и потпомогне анулирању за нас неповољних одредби Санстефанског уговора, уз цену. Та цена је била постављена кроз два услова: први је био трговачки уговор како би се обезбедили економски интереси Монархије; а други изградња железнице и питања њене експлоатације. Питање железнице за Аустро-Угарску се показало као значајно, обзиром да би њиме била успостављена брза копнена веза са Цариградом (проток робе и капитала), што би ојачало утицај монархије на Турску али и остатак Балкана.

¹⁶² Лист Јована Ристића „Исток“ од 5 јула 1875. године; цит. по: D. Mackenzie, *the Serbs and Russian Pan Slavism 1875-1878*, New York, Cornell University Press, 1967, стр. 33

¹⁶³ Михаило Војводић, Драгољуб Живојиновић, Андреј Митровић, Радован Самарџић, *Србија 1878. документи*, Београд, 1978, стр. 298.

¹⁶⁴ *ibid*, стр. 385.

Један од значајнијих састанака био је Ристићев са бароном Швегелом, 27. маја/ 7. јуна, када су поново претресана она питања која су била предмет Ристићевог разговора са Андрашијем, уз отварање и неких нових – питање пловидбе Дунавом и регулисање Ђердапа. Међутим, барон Швегел је изнео предлог који се Ристићу није допао. Као искусан политичар и проницљив у процени (правих) намера сила према Србији, Ристића је посебно забринуо баронов предлог да се пре завршетка Конгреса потпише Аустријско-Српска погодба око међусобних права и обавеза.¹⁶⁵ Обзиром да би исти био потписан пре Конгреса, то би се отворио простор за евентуално изигравање аустријских обећања датих Србији, а из тога и обавеза на самом Конгресу. Његова забринутост се најбоље види из писма које је упутио Јеврему Грујићу (29. маја), у коме је навео да је *„очевидна намера да се Руски утицај искључи из предела који се сматрају као сфера Аустро-Угарске“*, али и предвидео могуће последице - *„ако пристанемо на предлоге имамо потпору суседне Монархије са изгледима за територијално увећање и преко граница Св. Стефанског уговора, не пристанемо ли онда све долази у питање“*.¹⁶⁶ Међутим, правилно је проценио да се од обавеза Србија неће моћи ослободити нити их избећи. Са друге стране и Канцелар Бизмарк и гроф Шувалов, су наговарали српску Владу да постигне са Аустријом договор. И сам кнез Милан је подржавао споразум са Аустријом, под условом да се подрже српски интереси на Конгресу.

3.2.1. Конгрес

Међународни Конгрес великих сила је одржан у Берлину, у периоду од 13. јуна до 13 јула. 1878. године у дворцу аристократске породице Радзивил¹⁶⁷, са циљем решења источног питања, које је стављено на дневни ред последњим руско-турским ратом. Борба за Отоманско наслеђе је могла да почне. Конгрес је окупио представнике свих значајнијих држава Европе, дипломате и саветнике. Првог дана рада Конгреса, окупило се свих двадесет дипломатских представника европских земаља, да би у 14 часова и 15 минута била отворена прва, консултативна седница.¹⁶⁸ Представници су били следећи: осим кнеза Бизмарка, Немачку су представљали барон Вертер и кнез Хохенлое; Аустро-Угарску гроф Андраши, гроф Карољија и барон Хајмерле;

¹⁶⁵ *ibid*, стр. 175.

¹⁶⁶ *ibid*, стр. 180.

¹⁶⁷ Чедомир Попов, *Источно питање и српска револуција 1848-1918*, *op.cit*, стр. 230.

¹⁶⁸ *Берлински конгрес и српско питање 1878-1998*, приредили Др Слободанка Стојичић, Небојша Ранђеловић, Студентски културни центар Ниш, стр. 39.

Француску - Вадингтон (министар спољних послова), гроф Сен Валије и Дебре; Енглеску – гроф Биконсфилд, маркиз Салзберија и лорд Одо Русел; Италију – гроф Корти и гроф де Леоне; Русију – кнез Горчаков, гроф Шувалов и Барон Убрил; Турску – Каратеодори-паша, Садула-беј и Мехмед Али-паша.¹⁶⁹ Само Турску нису представљали људи из највишег државног вођства, већ дипломате нижег ранга (и то бивши хришћани), јер на међународне споразуме којима се сакатило Османско царство своје потписе нису желели да ставе најистакнутији људи ове империје.¹⁷⁰ За председавајућег конгреса је изабран кнез Ото Фон Бизмарк, што је донекле било и очекивано, обзиром да је престоница Немачког Рајха била место конгреса.

Од самог почетка било је јасно да ће глас великих сила однети превагу над правдом, али и правом оних држава о којима ће се одлучивати, што је био јасан сигнал за представнике балканских земаља да ће морати сами да се изборе за право да се и њихов глас чује на конгресу. Учешће са свим привилегијама (право сталног представника и право гласа) било је резервисано само за европске силе уз један изузетак – Грчку. Већ на трећој конгресној седници, отвореној 19. јуна, захваљујући интервенцији британске и француске дипломатије, маркиза Солзберија и Вадингтона, Грчка је добила право да изабере опуномоћника и пошаље га у Берлин како би био саслушан.¹⁷¹ Руска опаска да она себе сматра заштитницом свих хришћана, односно турска да је она најбољи заштитник својих поданика, остале су без резултата.¹⁷² Оправдање за такав поступак, маркиз Солзбери је изнео у беседи, када је рекао да је *„словенима заштитник силна војничка држава, која је спојена с њима свезама по племену, по вери и својим скорашњим победама; а Грци немају никаква представника. Па почем се може бојати да ће Грци, тврдо привезани за своју веру и народност, отпочети нове nerede, сматрајући да их је Европа напустила, ... предлаже да се грчка краљевина пусти на конгрес и да суделује у његовом већању као заштитник Грка ...“*.¹⁷³ Слична привилегија Србији није дата, што је био разлог да Ристић, страхујући да се глас Србије на Конгресу неће ни чути, крене у дипломатску акцију на релацији Београд-Беч-Берлин, како би на један неформални, ванинституционални начин постигао жељени ефекат и заштитио српске интересе.

¹⁶⁹ Јован Ристић, *Дипломатска историја Србије за време српских ратова за независност 1875-1878, Други рат*, Београд, штампарија код „Просвете“, 1898, стр. 184.

¹⁷⁰ Чедомир Попов, *Источно питање и српска револуција 1848-1918*, op.cit, стр. 231.

¹⁷¹ Протоколи Берлинског Конгреса, *Берлински конгрес и српско питање 1878-1998*, приредили Др Слободанка Стојичић, Небојша Ранђеловић, Студентски културни центар Ниш, стр. 118.

¹⁷² Др Небојша Ранђеловић, *Србија и Турска од Париског до Берлинског конгреса – српско-турски односи и израђивање државности Србије*, докторска дисертација, op. cit, стр. 248.

¹⁷³ *ibid*, стр. 115.

За разлику од представника Румуније који је предао Конгресу акт којим је тражио да присуствује седницама, Ристић није желео да излази са таквим захтевом, како не би угрозио крхке односе са другим силама. Као дипломатском представнику Србије, положај му је био веома деликатан. У недоумици какав је карактер конгреса, полазио је од онога у шта је био сигуран, а то је да се на Конгресу „тражило и радило, да се велики задовоље, а мали да се истисну из положаја који би били од важности и могли да сметају великима“.¹⁷⁴ Ристић је журио од једног представника до другог, настојећи да им у разговору објасни и предочи српске захтеве. По кулоарима конгреса, дипломатским кабинетима и на приватним пријемима и соаерима, за интересе свог народа и земље, Ристић је наступао са много знања и умешности.¹⁷⁵

Пажњу је усредредио на представника Аустро-Угарске, што га је и саветовао руски представник. У том светлу је битан телеграм који је Ристић послао из Берлина 7/19 јуна кнезу Милану, где стоји „Шувалов ми саветује да се споразумемо са Аустро-Угарском на сваки начин; а он ће тражити у Петрограду одобрења за границе, на које буде пристала Аустро-Угарска“.¹⁷⁶ Када је о ставовима осталих сила реч, Ристић је у својим сталним контактима са српском Владом, извештавао да је став Италије по српску ствар повољан али да њен глас није меродаван, док Енглеска „за нас не мари, али нас трпи, остављајући нас судбини која нам дође од Аустро-Угарске“.¹⁷⁷ Све је указивало на значај који је суседна Монархија уживала на Конгресу, при чему јој је на руку ишао и благонаклон став председавајућег кнеза Бизмарка. Оно што је Ристића бринуло, био је уздржан став Монархије о оним условима за давање подршке Србији, о којима је већ имао прилику да раније у Бечу дискутује са Андрашијем.

Немајући пуномоћје да активно учествује на Конгресу, Ристић је настојао да другим средствима обавештавања упозна европске државнике и дипломате са проблемима Србије. У том смислу треба поменути допринос архимандрита Саве Дечанског, који је у више наврата, у име народа Старе Србије слао захтеве за прикључење српској кнежевини, између осталог и петицију од 15. јуна 1878. године у којој је тражио прикључење Новог Пазара, Приштине, Скопља, Охрида, Гњилана и

¹⁷⁴ Јован Ристић, *Дипломатска историја Србије*, op.cit, стр. 231

¹⁷⁵ Чедомир Попов, *Источно питање и српска револуција 1848-1918*, op.cit, стр. 231.

¹⁷⁶ Михаило Војводић, Драгољуб Живојиновић, Андреј Митровић, Радован Самарџић, *Србија 1878. документи*, op.cit, стр.424.

¹⁷⁷ Јован Ристић, *Дипломатска историја Србије за време српских ратова за независност 1875-1878, Други рат*, op.cit, стр. 189.

Куманова Србији.¹⁷⁸ Руски представник гроф Шувалов је уверавао Ристића да неће допустити пријем румунских делегата на Конгрес, осим уколико то право не би било омогућено и српским представницима. Ристић није придавао превелики значај овом питању, јер је знао да се послови великих сила завршавају ван Конгреса, па тако и питања која се тичу Србије, због чега је и чекао са подношењем сличног захтева Конгресу.¹⁷⁹ Тај дан је дошао 24. јуна, када је Ристић Конгресу поднео Меморандум са сажетком српских захтева уз пратећа образложења њихове оправданости, који је пратило писмо са молбом да буде саслушан на седници Конгреса. Са намером избегао је формулацију којом би тражио да буде члан Конгреса, страхујући да не наиђе на отпор осталих сила и угрози и оно што је договорио. Уместо тога задовољио се фразом „да буде саслушан“ пре него Конгрес донесе одлуке које се тичу Србије. Ако се изузму јавни и тајни контакти ван конгресних одаја, који су требали да обезбеде подршку српским захтевима у одсудном моменту, упућивање меморандума и дипломатска преписка били су једини начини да се на конгресу чује глас Србије.¹⁸⁰

Меморандум је представљао најзначајнији званични инструмент који је Ристић искористио како би се обратио делегатима конгреса, у коме је сажео све оно што је за Србију и српски народ било битно, а што му је ускраћено да усмено изнесе на конгрес. У *Меморандуму* адресираном на Конгрес, Ристић је користећи се својом дипломатском вештином, у кратком навео историју Србије, те разлоге који су условили да потпадне под Отоманску власт, указујући на храбар и неуништив дух српског народа који, вековима под страним завојевачем, није изгубио свој сан о слободи, нити свој језик или културу. „Докле су други народи Балканскога полуострва ћутећи подносили јарам, Срби и ренегати и хришћани одушевљени истим духом независности и као једини, који су се само условно покорили, не престаше протестовати против турског грабежа“.¹⁸¹ Везано са тим, Ристић је желео да подсети присутне дипломате на време када је Отоманска Империја била у пуној снази, и претила и њиховим земљама. Нескривено и директно, указао је на значај који је српски народ имао у заустављању њене експанзије, чиме је жртвујући себе, спасио хришћанску европу. „Извесно је да је овај отпор према страшном ширењу силе отоманске учинио еминентну услугу цивилизацији и

¹⁷⁸ Alexander Novothny, *Quellen und studien zur Geschichte des Berliner Kongresses 1878, I. band, Osterreich, Die Turkei und das Balkan problem im Jahre des Berliner Kongresses*, Graz, Kooln, 1957, стр. 86.

¹⁷⁹ Јован Ристић, *Дипломатска историја Србије за време српских ратова за независност 1875-1878, Други рат*, op.cit, стр. 190.

¹⁸⁰ Др Небојша Ранђеловић, *Србија и Турска од Париског до Берлинског конгреса – српско-турски односи и изграђивање државности Србије*, докторска дисертација, op. cit, стр. 248.

¹⁸¹ Протоколи Берлинског Конгреса, *Берлински конгрес и српско питање 1878-1998*, приредили Др Слободанка Стојичић, Небојша Ранђеловић, op. cit, стр. 104.

сигурности Европе, јер тек кад нестане српских владара, моглише Турци прећи Дунав и примицати се на Запад“.¹⁸² Није пропустио прилику да истакне како последњи рат Србија није хтела, већ је била принуђена да га води. Подсетио је да, и поред тога „што има педесет година како је Висока Порта признала политичку егзистенцију кнежевине“, она и даље настоји да се према Србији опходи као према своме вазалу. Немогућност воспостављања добрих (вазалних) односа између Србије и Порте, правдао је озлојеђеношћу српског народа турским злочинима, детаљно правдајући такво становиште. Истакао је да је оно што је „ископало провалију“ између два народа, била је Отоманска владавина над граничним провинцијама, односно „разбојништва и гнусности што их је Турска војска чинила у оним партијама Кнежевине у које је могла продрети за време рата 1876. године, озлоједише за навек српски народ на високу порту ... Сва ова разматрања учинише немогућим воспостављање старих одношаја Србије према високој Порти и принудише кнежевину да почне и други рат у име своје независности“.¹⁸³ Ристић се позвао на Мемоар од 24.12.1876. године, који је Влада Кнежевине Србије предала Цариградској конференцији, истичући тиме да није први пут како Србија указује на проблеме свога народа у Турској. О финансијском терету који је Србија под Турском трпела, али и привредном и економском назадовању, које су ратови вођени на српској територији узроковали, рекао је следеће: „Немогућност за повраћање старих односа између Србије и Порте није само моралне већ и финансијске природе. За Србију, земљу малену тек ослобођену од дугог робовања, где је дакле тек све требало створити, беше данак сразмерно тежак терет, који спречаиваше њезин развој. Сада, кад је рат опустошио један део кнежевине, плаћање данка постало је немогућно. Ма колико да буде територијско увећање, које мудрост и благовољење Гарантних сила резервишу за Србију, то прошире неће јој моћи олакшати њено финансијско стање. На против, српске провинције око Србије су тако упропаићене за последње три године, да ће Кнежевина морати много година да троши од властитих извора само да њих опорави.“¹⁸⁴ Након изношења наведених аргумената, затражио је признање независности коју би гарантовале европске силе: „Услед тога потписани се усуђује поднети Конгресу, у име Његове Светости Кнеза Србије, молбу да благоволи признати независност кнежевине и стави је под заштиту Великих сила.“¹⁸⁵ Аргумент

¹⁸² Мемоар Јована Ристића предат Конгресу у Берлину, *Србија 1878, документи*, Београд, 1978, стр. 445-450.

¹⁸³ *ibid*

¹⁸⁴ *ibid*

¹⁸⁵ *ibid*

у прилог признању независности, били су односи Порте и Србије као и чињеница „да је сама Висока Порта признала независност Србије, и да се одрекла свога сизеренства потписавши уговор Санстефански“. Није пропустио прилику да, поред тога што је указао на значај који је српска средњовековна држава имала у спашавању Европе од судбине која је задесила Србију, још једном подвуче важну улогу коју је Србија има у источном питању, а коју су неке силе намерно желеле да умање. Храбро је стајао на бранику српских интереса и навео да „Уз пркос гласовима, који су доказивали важност Српског питања у великом Источном питању, изгледа да та важност није довољно оцењена. Данас, кад су догађаји, који су поникли у српским земљама дотерали источну кризу до тачке, на којој је видимо данас, нико неће моћи спорити ту важност, докле се год повољно не реши српско питање; из њега ће потицати тешке незгоде, оно ће остати кључ Источног питања. Када Висока Порта, са целом својом силом, и са целом својом безобзирношћу, која је кадра да уздрма и најодлучнију храброст, није могла за пуних пет векова да угуши Српско питање, нити да спречи његове периодичке експлозије, онда се из тога може закључити, да Српско питање не може никада угинути, и да општи интерес категорички захтева, да се то питање једанпут регулише.“¹⁸⁶ Како би предупредио нежељену дипломатску реакцију, или боље рећи дипломатску агитацију, аустријске спољне политике оличене у грофу Андрашију, која би са своје стране реаговала уколико би јој били угрожени интереси у Босни и Херцеговини, и тиме могла да нанесе штету српским интересима на конгресу, чији се глас и онако слабо чуо, посветио је део меморандума питању српске Босне и Херцеговине, све са намером да умири Беч. „Што се тиче земаља са оне стране Дрине и Лима, ми се не устежемо нимало тврдити, да у њима не може бити мира без радикалног преображаја. Али Српска Влада не мисли да треба да утиче на регулсиање једног дела, које су Гарантне Силе узеле у своје руке. Она се ограничава да изјави своју веру, да ће Велике Силе ... наћи решење по коме ће умукнути јауци очајања, које су до сада Срби у Кнежевини морали слушати међу својом браћом, која станују с оне стране Дрине и Лима.“¹⁸⁷ Како би избегао негативну аустријску реакцију, Ристић чак и не помиње Босну и Херцеговину, већ говори о земљи „с оне стране Дрине и Лима“. Можемо само да нагађамо, колику је душевну бол осећао Ристић када је формулисао ову изјаву, знајући да се овим одриче Босне и Херцеговине, оне Босне и Херцеговине која је битисала у његовом политичком програму, о чијем је присједињењу Србији

¹⁸⁶ ibid

¹⁸⁷ ibid

сањао. Био је свестан да је земља „с оне стране Дрине и Лима“ изгубљена за дужи временски период, јер док је ту била Турска постојала је реална шанса да се сан оствари, сада док год ту буде јака Аустро-Угарска, остаје само нада.

Запоседање оних крајева које је српска војска држала, правдао је питањем „*Како би се она могла повући из тога рејона и напустити његово становништво освети муслимана, а да та земља не потоне на нов у страшну ситуацију*“ и на исто сам дао одговор „*Најбоље средство да се тамо осигурају благодети трајног мира, то је задовољити легитимне жеље становништва, ослободити га и сајузити са мајком Србијом*“.¹⁸⁸ Ристић је посебну пажњу посветио питању граница „с ове стране Дрине и Лима“, имајући у виду Косовски Вилајет и Мали Зворник, чиме је уједно прецизно указао на то које границе представљају циљ српске владе. „*Ако би се земља која данас саставља Косовски Вилајет, сјединила са Србијом, ова би имала Дрину и Лим као своју западну границу, која обухвата и Мали Зворник, о коме је питање свршено још 1831 ... Јужна граница обухватила би околину Кичева, Скопља и Егри-паланке, а источна би обухватила Трн, Пирот, Београцк и Видин*“.¹⁸⁹ Ристић није заборавио ни на стратешке интересе Србије. Зато је уверавао чланове Конгреса да Србија тражи границе само до онде, докле јој то налажу стратешки разлози вођени жељом да се обезбеди одбрана независности земље. Узгред просторе које је и онако насељавао српски народ. „*Једна партија земљишта с оне стране Тимока безусловно је нужна за одбрану српске границе на тој страни ... Сем стратегијских разлога, који су од највеће важности за једну земљу, која има да брани своју независност, један поглед на карту довољан је да убеди да је та територија насељена српским становништвом ...*“.¹⁹⁰ Уз меморандум Ристић је приложио конгресу и карту са границама земљишта. На крају меморандума, унео је неколико дипломатских фраза захвалности према европским силама, које су више имале за циљ поштовање правила дипломатског речника, него што су имале реалну важност.

Седница конгреса одржана 26. јуна, је била дан за утврђивање дневног реда следеће седнице али и дан када се чуо глас Портиног опуномоћника. Турски представник Мехмед Али-паша је прочитао предлог о новим српским границама, те посебно истакао да нова српско-турска граница мора бити таква, да важан пут од Митровице до Вишеграда, који спаја Босну са Цариградом, мора остати у турским

¹⁸⁸ ibid

¹⁸⁹ ibid

¹⁹⁰ ibid

рукама као и да све оне вароши са већинским турским, то јест арбанашким становништвом (Вучитрн, Куршумлија, Прокупље и Лесковац) не буду „одвојени од Царства“.

Ристић је објаснио да је стање на Конгресу било такво, да док је Аустро-Угарска Србију потискивала из новопазарског предела и усмеравала територијалне компензације ка источним границама, дотле се Русија противила да Србији припадну Пирот и Трн, усмеравајући пак српске захтеве ка гиланском крају, где је опет наилазила на чврст став Аустро-Угарске, коју су пратила условљавања око питања железнице и трговине. У покушају да реши сукобљене интересе, због којих су и српски интереси били угрожени, Ристић се обратио посланицима ове две земље. Руским представницима је предочио ситуацију у којој се Србија налази „*Кад нас Аустријанци гоне из Новог Пазара ... кад нам остављају неку накнаду ви јој се противите. Накнада пак специјално ова нас толико интересује, да је ми под сваку цену морамо имати, а што је скупље добијемо, то ће бити вашим узроком, јер Аустро-Угарска видећи да због нашег отпора, држи кључ наше југоисточне границе у својој руци, не попусти од својих тешких услова ... Доста је било грешака. Светостефански мир дао је скоро целу Стару Србију Бугарској. Прилика је сад да се грешке исправе...*“.¹⁹¹ Ристић је био далековид када је упозорио грофа Шувалова, да ће се у будућности водити борба између интереса Руских и Аустро-Угарских, и да ће јој у тој борби Србија бити кориснија. Његово упозорење није прошло без ефекта, јер је у разговору са Жоминием и Бобриковим сазнао о руској иницијативи да се у спорним пределима спроведе плебисцит, с тим да би се из тих крајева прво повукла српска војска. Ристић није био сигуран до каквих би резултата народно изјашњавање довело, самим тим није био сигуран да ли да пристане на предлог о изјашњавању „*ако се смемо поуздати у повољан исход*“ чиме би позиције Србије према Аустро-Угарској биле боље, „*онда би смо још смели и према Аустро-Угарској узети други тон*“.¹⁹² Уколико би исход био несигуран, онда не би пристали на њега, па се онда „*морамо погађати*“.

Са друге стране, код аустријских представника је радио на томе да ублажи њихове захтеве, покушавајући истовремено да открије њихове праве намере. Оно што је сазнао од барона Хирша, није га обрадовало. Због тога се састао са грофом Андрашијем, којом приликом му је указао на неправедност очекивања стављених пред

¹⁹¹ Ристићево писмо Ј. Грујићу из Берлина од 27. јуна 1878. године, *Србија 1878, документи*, Београд, 1978, стр. 459.

¹⁹² *Ibid*, стр. 460.

српску страну. Захтеви су ишли ка томе да Србија не само изгради железничке пруге ка Софији и Солуну, не само да их сама плати (по Ристићевој процени најмање 5-6 милиона дуката), већ и да их тако изграђене преда „у руке неком трећем без детаљираних на и скоро сваке погодбе“, све то још ставити пред српске посланике уочи Конгреса па рећи „Бирајте“, то је „метнути нам нож под грло“.¹⁹³ На то Ристић није желео да се безрезевно обавезе, већ је само пристајао „да се Хиришу да првенство под једнаким условима ... а у сваком случају да се има резервисати пристанак Скупштине“.¹⁹⁴

Седница од 28. јуна, осма по реду, отворила је два за Ристића важна питања – Босну и Херцеговину и Србију. Још пре седнице Ристић је увидео да се више не рачуна на привремену окупацију „која би имала трајати докле и Руска окупација Бугарске“, већ на анексију Босне и Херцеговине, док је Андраши показивао апсирације и према новопазарском пределу до Митровице, што је Ристић покушао да предупреди.¹⁹⁵ Интересантан моменат на овој седници, просветљујући у погледу правих намера Монархије, био је говор грофа Андрашија, током кога је изнео своје виђење балканских прилика, те проблема са којим се сусретала Европа али и Турска. Тон његове беседе је ишао само у једном правцу и имао једну сврху – покушај да се пред конгресом, а више пред европским јавним мњењем, оправда аустро-угарска окупација БиХ, тих проблематичних провинција: „Све европске владе сложено признају да је Аустро-Угарска као погранична држава заинтересована више од осталих држава при регулисању ствари у Босни и Херцеговини. ... Опонумоћници царевине ... налазе у исти мах да им ваља приметити да босанско-херцеговачко питање не престаје бити европско питање, па и ако додирује понајвише интересе Аустро-Угарске. Не треба испустити из вида да је покрет, који је изазвао рат на истоку, почет у Босни и Херцеговини. Свима су познате невоље и опасности што су изникле из овог рата за Европу. Аустро-Угарска је пострадала од њих понајвише. ... више од 200.000 људи је оставило свој завичај. За три године дана морала их је издржавати Аустро-Угарска влада, на шта је већ утрошила 10.000.000 форинти. Емигранти не верујући судбини што их чека тамо не пристају да се врате у отаџбину. ... Наше погранично

¹⁹³ *ibid*, стр. 462

¹⁹⁴ *ibid*

¹⁹⁵ Ристић је у оваквим жељама Беча видео војни маневар, јер би њена војска железницом кроз Босну дошла до Солуна пре него што би се руска војска и приближила Балкану. Ристићево писмо Ј. Грујићу из Берлина од 28. јуна 1878. године, *Србија 1878, документи*, Београд, 1978, стр. 464-466.

*становништво трпи огромне штете од непрестане поплаве емиграната“.*¹⁹⁶ Како би указао на немоћ Турске да заведе ред у провинцијама давањем аутономије, што је било предвиђено одредбама санстефанског мировног уговора, али и осигурао жељено решење босанско-херцеговачког питања, рекао је: *“У члану 14 прелиминарног санстефанског уговора предлаже се да се даде аутономија обема провинцијама, као што су то већ предложили турски опонумоћници на првој седници цариградске конференције. ... Имајући у виду националне, религиозне и географске односе, ... ми можемо сматрати да се предложено решење не може извршити. Становништво ових провинција састоји се из муслимана, православних и католика, који су у својим религиозним разликама дотерали до фанатизма На високу Порту пао би задатак да уједини све ове противне елементе под једном аутономном управом. ... а то ће бити веома тешко у сред становништва пуног религиозне мржње и социјалне пакости. Такав задатак може решити само јака и беспристрасна држава“.*¹⁹⁷ Да све ипак није почивало на искључиво узвишеним осећањима Аустро-Угарске, која је ето у својој доброты желела да помогне Европи, беспомоћним мигрантима а у крајњем и Турској, тако што ће ову другу лишити „терета“ две проблематичне провинције и преузети тај терет на себе, већ да се иза свега налазио страх који се тицао и Србије, Андраши је открио када је рекао да *„Осим тога аустро-угарска влада мора узети у обзир и географски положај које добијају обе поменуте провинције у след нових граница Србије и Црне Горе. Зближавање граница обеју кнежевина довело би саобраћајне путеве с осталим на истоку у такав положај какав би био незгодан по трговачке интересе монархије“.*¹⁹⁸ То је био више него јасан сигнал за Ристића, да ће Беч урадити све што може да не дозволи спајање српско-црногорских граница. Одмах после грофа Андрашија, реч је узео британски представник, маркиз Солзбери, који је објашњавајући географски положај Босне и Херцеговине и њен стратешки значај, открио и оно чега се Британија плашила. Наиме, не само што је подржао аустро-угарску окупацију Босне и Херцеговине, већ је указао на значај држања раздвојених територија словенских држава на Балкану. Навео је да би доласком тих области у руке суседних кнежевина (мислио је на оне словенске), био створен *„ланац словенских држава који би се проширио преко Балканског полуострва, а њихове војне снаге угрожавале становништво других раса у*

¹⁹⁶ Протоколи Берлинског конгреса, *Берлински конгрес и српско питање 1878-1998*, приредили Др Слободанка Стојичић, Небојша Ранђеловић, Студентски културни центар Ниш, стр. 125-126.

¹⁹⁷ *ibid*, стр. 127.

¹⁹⁸ *ibid*, стр. 128.

јужним областима“,¹⁹⁹ па је подржао Аустро-Угарску окупацију. Кнез Бизмарк, у име Немачког Рајха, је подржао наведене предлоге британског и аустро-угарског представника, па уз константацију како су немири са тих простора претили миру целе Европе, навео да „због тога не само интереси Аустро-Угарске, него дужност свију држава захтева да се нађу стварна средства против понављања таквих догађаја“.²⁰⁰ Овим се показало нешто битно - у својим аспирацијама ка Балкану, поред очекиване потпоре коју је Беч имао у Немачкој, још једна држава је подржавала планове Беча и храбрила га у својим намерама – била је то Британија.

На истој седници је отворено питање признања независности Србије, читањем од стране кнеза Бизмарка члана III Санстефанског мировног уговора. Каратеодори-паша, као турски опуномоћник, је узео реч. У својој беседи истакао је како Турска своја права као сизерена није злоупотребљавала, док је Србија у претходним деценијама већ остварила фактичку независност „у вези са великим интересима Европе као и у интересу саме Србије, треба да се зна да је Европа потврдила вазалске везе које су до сада спајале ову кнежевину са својим сувереном. Право које јој је дато уговорима Турска је умерено користила и није га кршила ... ово сизеренство, већ ионако широко, обезбедило је Србији стварну независност и она јој је у више наврата признала велику вредност – то су непобитне чињенице“, с тим да је нагласио да ако силе на конгресу буду истрајале у признању пуне независности Србији „...Турска се томе неће супростављати...“.²⁰¹ Након спроведеног гласања, Србији је призната независност уз једну резерву. Резерва се тичала промене оних унутрашњих прописа у Србији, који су се тичали положаја Јевреја а које су европски дворови тумачили као дискриминаторске. Занимљиво, иако се српска влада сагласила са постављеним захтевима у погледу изједначавања јеврејских суграђана у свему са осталима, постојао је и глас против – кнез Горчаков. Иако је прихватао предметне одредбе о верској и грађанској једнакости, био је против тога да се оне односе и на Јевреје, наводећи да се „Јевреји Берлина, Париза, Лондона или Беча, којима се свакако не могу одрећи грађанска и политичка права, не мешају са Јеврејима у Србији, Румунији и неким крајевима Русије: ови су по његовом уверењу, истинска мора за домаће становништво“.²⁰² Како би предупредио

¹⁹⁹ Ристићево писмо Ј. Грујићу из Берлина од 27. јуна 1878. године, *Србија 1878, документи*, Београд, 1978, стр. 469.

²⁰⁰ Протоколи Берлинског конгреса, *Берлински конгрес и српско питање 1878-1998*, приредили Др Слободанка Стојичић, Небојша Ранђеловић, *op. cit.*, стр. 131.

²⁰¹ Записник са седнице конгреса у Берлину од 28. јуна, *Србија 1878 документи*, Београд 1987, стр. 468.

²⁰² Др Небојша Ранђеловић, Мр Александар Ђорђевић, *Услови признања независности Србије 1878. године*, *op. cit.*, стр. 318.

моуће последице и непотребне притиске на Србију под изговором верске једнакости, Ристић се писмом од 3. јула обратио председавајућем кнезу Бизмарку, у коме је објаснио стање у српском законодавству. *„Ја могу да тврдим, господине председниче, а да се не бојим, да ће ме ико моћи демантовати, да од свију земаља на истоку нема ни једне, која је толико толерантна у религиозним питањима, као што је баш Србија. Слободно вршење свију верозаконских обреда није само признато и зајемчено уставом земаљским (члан 119.), него им Влада чини сваку могућу олакшицу... Што се тиче Јевреја специјално, морам пре свега констатовати, да их нема више од 1200 душа. Они уживају, у религиозном погледу, потпуну равноправност са својим суграђанима других вера. Ја бих чак могао додати, да су они у неку руку привилеговани, јер док православни хришћани морају своје свештенике сами да издржавају, дотле израиљски рабин у Београду прима од државе субвенцију од шест стотина динара. Њихове школе издржава држава као год и друге своје школе. Јевреји имају иста она политичка права, која имају и остали српски држављани. Они имају приступа у све јавне службе, они су бирачи и могу бити изабрани. Доказ је што је на последњој Великој Народној Скупштини, један од осам Београдских посланика био Јеврејин. Да би се постигла потпуна једнакост, има само да се укине једна једина законска одредба, која Јеврејима забрањује да стално живе изван Београда. Они Јевреји, који су се затекли настањени по варошима унутрашњости ... остали су и после промулгације ове законске одредбе, на својим огњиштима и никоме није пало ни на ум, да их узнемирава... Али било како му драго, ја сам срећан г. председниче, што могу доставити на знање конгресу, да ме Његова Светлост Кнез Србије баш сад овлашћује да изјавим: да ће Српска Влада прихватити прву прилику, да законским путем поништи и последње ограничење, које се тиче Јевреја, те да их потпуно изравна са свима њиховим суграђанима других вера.“*²⁰³

После гласања о признању независности поставило се и питање трговинских уговора и из њих проистеклих обавеза. Британски пуномоћник лорд Солзбери био је противан могућности да Србија наплаћује транзитне таксе и царине, сматрајући да постојеће привилегије и повластице које је Порта признала треба да се прошире и на Србију, обзиром да је тада била део Отоманског царства. Став који је подржао и сам председавајући, кнез Бизмарк.

²⁰³ Ристићево писмо кнезу Бизмарку у Берлину од 3. јула 1878. године, *Србија 1878, документи*, Београд, 1978, стр. 490-491.

И током трајања конгреса Ристић је, не препуштајући ништа случају, одржавао контакте и водио преговоре са аустријском страном, што се види из његовог писма Ј. Грујићу датираном 3. јула 1878. године. Преговоре које је водио са Аустријом свео је на питања изградње железнице, Аустро-Угарска се са своје стране обавезала „за три године везати своју железницу са српском у Београду“, док се Србија обавезала да ће „начинити, везати и експлоатисати је сходно решењу конгреса“, као и да ће две државе обезбедити истовремено извршење обавеза и њену једнообразну експлоатацију. У Бечу је требала да се формира комисија састављена од представника Србије, Турске, Бугарске и Аустро-Угарске са задатком израде конвенције између држава и интегрисаних компанија.²⁰⁴ Ипак, није сав финансијски терет пао на Србију, обзиром да се Аустро-Угарска обавезала да ће терет регулисања Ђердапа примити на себе, без финансијског оптерећења српске стране.

Када је на ред дошло расправљање о финансијама, турски представник је желео да Србија, иако независна настави да плаћа део турских државних дугова сразмерно приходу округа. Вредно помена је и да предлог Каратеодори-паше о српском трибуту није успео захваљујући противљењу грофа Шувалова, који је истакао да „независност значи и прекид плаћања данка“²⁰⁵, док се томе противио маркиз Солзбери и одговорио „да је трибут приход који је коришћен за отплаћивање отоманског дуга“.

Када је о територијалним проширењима реч, одређено је формирање једне Комисије, састављене од представника сваке силе заступљене на Конгресу, која ће формулисати и предочити предлог нацрта граница. О предлозима те комисије се расправљало касније, на седници од 8. јула. Резултате до којих је комисија дошла у овом делу нећемо посебно објашњавати, обзиром да ће исти бити поменути кроз чланове Берлинског уговора. Треба напоменути и да је сам Ристић саставио два предлога српских граница које је предао представнику Аустро-Угарске. Опасност ипак није била прошла. Ристић је дошао до сазнања да су на седницама комисије која је имала задатак да регулише питање српских граница, гласали да Врање и долина Лаба остану Турској, на шта је одмах реаговао и упутио писмо грофу Андрашију, али и хитајући код других пуномоћника како би објаснио значај ових подручија за Србију.²⁰⁶ У суштини, српски територијални захтеви су се заснивали на три принципа: етнички –

²⁰⁴ Ристићево писмо Ј. Грујићу из Берлина од 3. јула 1878. године, *Србија 1878, документи*, Београд, 1978, стр. 492-494.

²⁰⁵ Записник са седнице Конгреса у Берлину од 28. јуна, *Србија 1878, документи*, Београд, 1978, стр. 468-476.

²⁰⁶ *ibid*

обзиром да је насељено становништво на тим подручјима било српско; историјски – обзиром да су те земље и припадале српској средњовековној држави; и принципу освојене територије – обзиром да је српска војска запосела поменуте територије. Постављање питања Старе Србије је имало двоструку важност – политичку и моралну. Политички, јер је наведене крајеве насељавао српски народ, па је по начелу народности, као једном од начела признатом у међународном праву, било природно присједињење српског народа својој националној држави. Морално, јер се тежило ослобођењу дела српског народа од правног поретка старе царевине која је као завојевач ратом освојила те територије, па је сад као поражена у рату требало да их и врати. Ристићу је било значајно да реши и питање статуса српског народа који је и даље насељавао подручја под турском влашћу, то јест пограничне крајеве Старе Србије. Проблематику око питања граница Ристић је изнео у писму Ј. Грујићу датираном 11. јула, уз напомену да се одлучује у комисијама већином гласова, док у Конгресу нема решења „док не буде једногласности“. Иако су комисије биле наклоњене решавању питања граница у корист Србије, и где смо имали већину приликом гласања, Ристић је наишао на непредвиђену тешкоћу „*који нам је стао на пут као не мала препрека, а то је била нервозна нестрпљивост председника конгреског*“.²⁰⁷ Сам Бизмарк је говорио да „*ако он губи своје време на конгресу, по летњој врућини, онда то чини само ради спречавања сукоба међу великим силама. Он је био ожалостићен колико енергије одлази на претресање судбине таквих „смрдљивих“ јазбина, као што су Лариса, Трикала или други балкански градови*“.²⁰⁸ Ствар се закомпликовала и пристанком Биконсфилда да се софијски санцак придружи Бугарској уз резерву да „*изнађе и задржи Турској с те стране стратегијске границе*“, док су и гроф Шувалов и генерал Бобриков упућивали Ристића да „*настојавам како би Енглези напустили своје резерве*“ у ком случају би руси оставили Србији и нишавски округ. Међутим, ни један дипломата није на себе хтео да преузме посредовање око овог питања. Ристић се пак „*бојао да би посредовање на нашу штету испало па нисам ни наваљивао*“ наводећи и разлог за такав страх „... *ако би из посредовања изишли безуспешно, онда постаје извесно да ми имамо да плаћамо губитке које би руска дипломатија претрпела ...*“. Како би се умањила штета, Андраши и Шувалов су постигли споразум да Бугарској припадне све до Цариброда а да Србији остане трнски срез. Успех није изостао, сам Ристић је био задовољан

²⁰⁷ Ристићево писмо Ј. Грујићу из Берлина од 11. јула 1878. године, *Србија 1878, документи*, оп. cit, стр. 541-547.

²⁰⁸ Хвостов, В.М, Минц, И.И., *Историја дипломатије*, свеска друга, Београд, 1949, стр. 51.

успехом нарочито када се има у виду отпор на који је наилазио: „*Мехмед али-паша ... ишао је од једног члана конгреса до другог на им је и мемоаре предавао, да Турској поврати не само Врање, но и теснац грделички, доказујући да је иначе све до Куманова изложено, и без одбране. Ја сам ишао за Мехмед Алијом узастопце, и доказивао да нама није до стратегијских граница, но до предела који ће дати леба да изранимо и своју сиротињу и ону, која нам је добегла.*“²⁰⁹ Истакао је и помоћ коју је имао по том питању од руског представника генерала Бобрикова. На крају, на седници 8. јула, и поред живе дипломатске расправе конгрес је одлучио да Пирот припадне Србији а Трн Бугарској, с тим да је и сам Ристић указао на помоћ Аустро-Угарске речима да „*без помоћи грофа Андрашија била би нам изгубљена и Врања и Грделица због навале Енглеза и нестрпљења Бизмарка*“.²¹⁰

Оно што је од самог почетка рада конгреса било јасно, касније је потврђено у пракси, било је да Србија може да рачуна само на минималне територијалне уступке. Судбина Босне и Херцеговине је била решена и пре одржавања Конгреса, док се у Берлину расправа о јужнословенским крајевима претворила у добро изрежирану предству, у којој су главе улоге играли дипломате Аустро-Угарске, Енглеске и Немачке, док су се руски делегати (везани раније преузетим обавезама Русије) укључили у игру.²¹¹ Разлози за српску забринутост више нису долазили од Велике Бугарске (обзиром да је одлучено да се њена територија подели на Трибутарну кнежевину Бугарску и област Источну Румелију), већ од стратешких интереса сила, који су у овом случају почивали на компактности трансверзале Бања-Лука – Солун. Ови крајеви, иако формално под турским суверенитетом, били би заправо под контролом Аустро-Угарске која је добила право да држи војне посаде у новопазарском санцаку. Како је сам Ристић константовао „*Аустрија је своје интересе заклонила још пре конгреса, искључивши из претресања предео новопазарски, који је Светостефанским уговором Србији намењен ... Ми смо том оградом били потиснути до Копаоника, одакле су почињали интереси турски*“.²¹² На истоку, Србији је припао Пирот са територијом до Цариброда и део трнског среза.²¹³ Цариброд и Трн су припали

²⁰⁹ Ристићево писмо Ј. Грујићу из Берлина од 3. јула 1878. године, *Србија 1878, документи*, оп. cit, стр. 494-497.

²¹⁰ Ристићево писмо Кнезу Милану Обреновићу из Берлина од 10. јула 1878. године, *Србија 1878, документи*, оп. cit, стр. 537-538.

²¹¹ Чедомир Попов, *Источно питање и српска револуција 1848-1918*, оп. cit, стр. 232-233.

²¹² Ристићево писмо Ј. Грујићу из Берлина од 11. јула 1878. године, *Србија 1878, документи*, оп. cit, стр. 541-547.

²¹³ Опширније: *Говор Јована Ристића, министра спољних послова одржан 13. јула 1878. године, на тајној седници Народне Скупштине о Берлинском уговору*, Београд, Државна штампарија, 1878. године

Бугарској, и поред чињеница да су их насељавали претежно Срби. Овакав начин повлачења граница одступао је од сваког принципа права, осим принципа лакоће трговања туђим земљама у циљу спровођења политике равних тасова.²¹⁴

3.2.2. Post Congressus

И на крају, под наведеним околностима и утврђеним оквирима, светлост дана угледао је и текст Берлинског уговора, потписан 13. јула 1878. године. Резултати берлинског конгреса су били показатељ размишљања великих сила, често виђеног на врхунцу европског империјализма: државници, често без икаквог предзнања о регионима чија се судбина одлучивала, су цртали границе на мапама, често игноришући демографску реалност и жеље тамошњег народа.²¹⁵ Карта Балканског полуострва је била измењена, створена је нова држава – Бугарска, док су Црној Гори и Грчкој припојене нове територије. Босна је стављена под Аустро-Угарску управу, док је Румунији и Србији призната независност.

Његовим доношењем развејане су многе илузије, посебно код великих сила, многи су остали разочарани добијеним, можда највише Русија која није очекивала толико закидање претходног споразума.²¹⁶ Када је Србија у питању, Берлинским уговором били су јој посвећени чланови од 34. до 42., чије су одредбе донекле биле у супротности са њеним положајем независне државе. Треба подсетити да је у тренутку своје независности, Србија била земља површине 43.500 квадратних километара са 1,7 милиона становника, географски прикљештена између аустроугарске и османлијске територије.²¹⁷ Признањем независности, формулисаним у члану 34. Србија је постала носилац свих основних права једне независне и суверене државе, као што су право на независност и сувереност, право на самоодржање, право на једнакост, право на реперезентацију, итд. Реализацијом стечених права, Србија је почела да прима дипломатске представнике страних држава, које су у све већем броју почеле да отварају своја представништва у Београду, али и да сама шаље своје представнике у друге државе, што као вазална држава до тог тренутка није могла. За међународни саобраћај Кнежевине била је важна и чињеница да је са међународним признањем добила пуни уговорни капацитет тако да је могла, уз ограничења које су предвиђале остале одредбе

²¹⁴ Др Небојша Ранђеловић, Мр Александар Ђорђевић, *Услови признања независности Србије 1878. године*, op.cit, стр. 316.

²¹⁵ Justin McCarthy, *Ignoring the people: The effects of the Congress of Berlin*, Sluglet, Peter; Yavuz, M. Hakan, *War and diplomacy*, University of Utah Press, 2001, стр. 429

²¹⁶ Стеван К. Павловић, *Историја Балкана*, op.cit, стр. 169.

²¹⁷ *ibid*, стр. 185.

Берлинског уговора, да закључује билатералне и мултилатерлане уговоре са другим земљама.²¹⁸

Интересантно, признање независности је дошло уз услов предвиђен већ у следећем 35. члану, у виду гаранција верских слобода, које су стављене испред одредби о границама државним. Чланом 37. Србија је била обавезна да преузме, без права измена, права и обавезе из трговинских уговора које је закључила Турска, и поред тога што у њиховом закључивању није учествовала, док је ставом 2. било предвиђено да нема права да наплаћује транзитне таксе на робу која прелази преко њене територије, што је био ударац на државни суверенитет али и економски интегритет. Уз то, додатно ограничење суверенитета Србије огледало се у обавези примене и осталих уговора које је Porta закључила са европским државама, тзв. капитулација²¹⁹, то јест привилегија које су уживали представници европских држава на територији Турске. Питање изградње железнице и њене експлоатације, уз обавезу ближег уређења овог питања на билатералној основи са Аустро-Угарском, предвиђено је чланом 38. Србији је био наметнут део турског дуга које је био везан за новоприпојене области, сходно чл. 42 Уговора: „Пошто Србија мора прихватити исплату дела отоманског дуга за нове области које су јој мировним уговором додељене, представници сила у Цариграду ће у договору са Високом Портом, одредити његов износ на праведној основи“.²²⁰ Наведени члан је за Србију био непријатан, јер је испало да оне крајеве за које је ратовала (из обавезе су биле искључене територије које је поседовала пре рата), које је платила крвљу својих синова, сада новцем поново откупљује. Ипак, српска Влада и њени представници су имали разлога за задовољство, обзиром да је Србији призната независност и дато одређено територијално проширење, што је у датом тренутку и у датим околностима представљао врхунац успеха српске дипломатије. Решења које је Конгрес изнедрио, нашла су се пред Народном скупштином Кнежевине Србије, која је сазвана у редован сазив 24. јула, дакле док је конгрес још трајао. Обзиром да су резултати Берлинског конгреса ставили Србију у далеко бољи положај но што је било предвиђено Санстефанским уговором, Влада је била у бољем положају.²²¹

²¹⁸ Радослав Распоповић, *Задачи руске спољне политике на Балкану у другој половини XIX вијека и међународно правни значај одлука у Сан Стефану и Берлину за Србију и Црну Гору*, op.cit, стр. 217.

²¹⁹ Капитулације представљају посебан вид уговора који су склапани између колонијалних хришћанских држава и нехришћанских држава, а на основу којих су хришћанске државе добијале знатне повластице, пре свега у виду давања њиховим конзулима судске власти над својим поданицима.

²²⁰ Опширније: *Берлински Уговор, Србија 1878*, документи, стр. 556-575.

²²¹ Др Небојша Ранђеловић, *Србија и Турска од Париског до Берлинског конгреса – српско-турски односи и изграђивање државности Србије*, докторска дисертација, op. cit, стр. 254.

И поред тога, Народна скупштина није имала право да га (не)ратификује, обзиром да је то била коначна воља великих сила, али је евентуално могла да да или ускрати подршку Влади у њеном поступању током ратних година, али и њеног учешћа на Конгресу.²²² Као учесник и главни носилац дипломатске активности, Ристић се 13. јула, на тајној седници Скупштине, обратио присутним посланицима. Током свог обраћања изнео је разлоге којима се Србија руководила када је ступала у два рата против сизерена, последице ратова, уз образложење тока рада Конгреса и детаљне анализе његовог рада, сукобљених интереса великих сила као и резултате које је конгрес Србији донео.

Објашњавајући зашто није остварен један од циљева због којих је Србија била у рату, присједињење Босне и Херцеговине, али дајући и анализу деликатних односа самих сила поводом њихових интереса на том простору, рекао је: *„Пре него што ће Србија по други пут заратити, нама је препоручено било од стране Русије, да ништа не предузимамо на Дрини, да не бисмо изазвали Аустрију; јер и царско-руска влада полагаше много на то, да Аустрија остане неутрална ... Прешавши дакле Дрину и Лим додирнули бисмо њене интересе и сукобили би се са њеном војском. Тиме што је Аустрија обележила сферу својих интереса, обележила је и границе наше политичке тежње на западу. Кад су дакле отпочели преговори светостфански ми нисмо могли ни помишљати да тражимо да прелазимо преко Дрине и Лима, као што смо се и за време рата уздржали да их не прелазимо, но смо продирали у Стару Србију, докле смо могли. Ту смо дакле и нове политичке границе тражили.“*²²³ Дакле, у тренутку када није могла да рачуна на помоћ своје једине заштитнице – Русије, Србија није имала тај лускуз да погази Аустријске интересе, и да се нађе наспрам аустријског оружја. Међутим, Ристић је указао и на то да интереси Србије и суседне Аустро-Угарске нису нужно увек били супростављени, те да је захваљујући дипломатској подршци суседне Монархије, која није прошла без цене, Србија остварила своје интересе на самом Конгресу. Може се рећи да је Србија остварила војне победе уз помоћ руског оружја, а политичке уз помоћ аустро-угарске дипломатије.²²⁴ Територијална проширења, добијена како су добијена и под датим околностима, указивала су на будуће правце територијалних аспирација.

²²² Др Небојша Ранђеловић, Мр Александар Ђорђевић, *Услови признања независности Србије 1878. године*, op.cit, стр. 319.

²²³ *Говор Јована Ристића, министра спољних послова одржан 13. јула 1878. године, на тајној седници Народне Скупштине о Берлинском уговору*, Београд, Државна штампарија, 1878. године

²²⁴ Др Небојша Ранђеловић, *Србија и Турска од Париског до Берлинског конгреса – српско-турски односи и изграђивање државности Србије*, докторска дисертација, op. cit, стр. 255.

Одлуком у Берлину ревидиран је и дерогиран Санстефански мировни уговор, као билатерални споразум Русије и Османске царевине, а самим тим и давање међународног признања Србији. Дакле, док је санстефанским уговором независност Србији призната само од Порте, а не и од осталих сила, српска независност је своју пуну међународну потврду добила тек одлукама на Берлинском Конгресу. И управо из тог разлога је Ристић у свом говору и истицао значај који је за Србију имало признање њене независности, када је рекао да: *„Не треба да мислимо да је добитак независности незнатан добитак. Не треба тај добитак да потцењујемо са гледишта материјалног, па да кажемо: нећемо више плаћати 40.000 дуката годишње, и то је све. Ми смо добили много више. Што је слобода за једног човека то је независност за државу ...“*.²²⁵ По његовом говору може се закључити колику је пажњу придавао питању стицања независности српске државе, то јест оне формалне независности, обзиром да је фактичка стечена раније, те је настојао да не дозволи омаловажавање или олако схватање српских добитака. Тим пре што је, као неко ко је за те и такве добитке водио борбу на дипломатском пољу, разумео сву тежину и цену којом су ти добици плаћени.

²²⁵ ibid

IV ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Актуелност обрађене теме налази се у савременим геополитичким дешавања на овом простору, који изгледају као наставак историје која има своје корене и извориште у дешавањима концентрисаних око 1878. године. Можемо слободно закључити да је општа тенденција историјског тока на балканском полуострву у XIX веку, водила ка општебалканској (у својој суштини антитурској) акцији за ослобођење, а код појединих народа и уједињење. Врхунац те ослободилачке акције наступио је јула 1875. године устанком у Херцеговини, чиме је отворено Источно питање у свој својој жестини али и омогућено европским силама да се окористе тренутком и умешају се у циљу остварења сопствених амбиција. Историја нас је научила да постоји једна константа, а то је да интереси моћних, у њиховом непрекидном надметању око превласти у свету и одржавању равнотеже у светском поретку, имају и данас већу тежину од интереса малих народа да сами управљају својим развојем.

Трновит пут који је водио ослобођењу српског народа и српске државе од вишевековног азијског угњетивача, започет далеке 1791. године, настављен првим и другим српским устанком, добио је своју завршницу на Берлинском конгресу, тачније 13. јула 1878. године када је закључен Берлински уговор. Предисторија дешавања која је довела Берлинског конгреса и његових резултата, везана превасходно за односе Србије и Турске, је интересантна. Једностраним актом, какав је био Хатишериф из 1830. године, Србија је вољом султана постала вазална кнежевина, за шта се изборио Милош Обреновић, некад аргументом оружја а чешће аргументом новца. Уједно тим актима Србија је стекла прве обресе фактичке самосталности у односу на сизерена, чија је моћ и утицај над Србијом убрзано бледела. Али тек је одлуком Берлинског конгреса Србија стекла међународни субјективитет – пуну и међународно признату државну независност и територијално проширење. Берлински уговор се не може посматрати без сагледавања целине, у контексту са другим међународним актима и међународним околностима тога времена под којима је донет. За историју наше државе, конгрес преставља један од кључних тренутака не само због стицања државне независности и територијалних проширења, већ зато што су његова решења пресудно утицала на развој српске државе и народа, у деценијама које ће доћи.

У Ристићевој полувековној јавној делатности, период од 1868. године до 1878. године, представља врхунац и златно раздобље његовог политичког рада. Националне циљеве увек је стављао на прво место, док је као дипломата реалиста средство за

постизање циљева видео у јачању војне моћи у комбинацији са мудрој дипломатијом. Свестан да Србија није поседовала довољну војну снагу да се сама избори са Турском, ипак је војну моћ посматрао као основ за успеха својих дипломатских настојања. Иако није гајио илузије у свемоћ дипломатије, реално сагледавајући све њене недостатке нарочито када иза ње не стоји снага оружја, ипак је у своју дипломатску вештину уграђивао стрпљење и знање. Целокупно дело Јована Ристића, и као писца и као државника и дипломате, усмерено је ка циљевима националног ослобођења и уједињења српског народа.²²⁶ У остварењу тог нимало лаког, често и незахвалног задатка, помагало му је његово изванредно познавање актуелних међународних односа и несумњиве дипломатске способности.

Управо у годинама источне кризе (1875-1878), када је српски народ са својим националним питањем стајао на историјској раскрсници, Јован Ристић је као министар иностраних послова био водећа личност која је довела Србију кроз ратне године и довела је до тековина независности. Берлински конгрес и његове тековине, представљају прави изражај блиставе дипломатске активности Јована Ристића, као министра иностраних послова Кнежевине Србије, које је предузимао са циљем да обезбеди што повољније позиције Србије на конгресу, не би ли пробудио интерес великих сила за судбину мале Србије. Задатак није био лак. Задатак да открије интересе других држава, како оне компактибилне тако и оне искључиве са српским, и да свим средствима покуша да оствари макар привремене савезе, које је увек пратила одређена цена.

Поједине силе су се својски трудиле да ограниче Србију и минимализују њене добитке, Ристић је тога био свестан али је и умео да каже да је за Србију *„главно ... да знамо шта хоћемо и шта можемо, па ако и можемо оно што хоћемо, онда наша одлука не треба да зане за противност сила“*.²²⁷ Притиснут са запада интересима Беча, којем је био циљ овладавање простором Балкана, са границама које су затварале пут Србији ка северу и западу, уз неразумевање руске политике за српске виталне интересе на истоку, значили су да Ристић у датом тренутку може да рачуна само на српске снаге, колико год оне мале биле. Бечка дипломатија, управљана рафинираном Андрашијевом руком, водила је стрпљиву, упорну и заобилазну, али веома ефикасну и целисходну акцију задобијања Босне, коју није требало задобити силом већ у њу ући

²²⁶ Радослав Стојановић, *Јован Ристић као дипломата*, op.cit, стр. 105.

²²⁷ Јован Ристић, *Дипломатска историја Србије*, књига I, стр. 51-52.

као мандатар Европе, „привремено“ и са племенитим цивилизаторским задатком.²²⁸ А управо су окупација Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске, потпомогнутом Немачком за доминацију над Балканом, а донекле и Британијом инспирисаном идејом да потисне сваки облик руског утицаја са ових простора, уз онемогућавање спајања српских земаља и српског народа у једну целину, довели до трагичних догађаја Првог светског рата.

Ситуацију у којој се налазио Јован Ристић, можда најбоље илуструје пример Отоманског Царства. Колос, који се некада простирао на три континента, који је снагом своје војске ношене на крилима једног, за тадашње европске државе, новог привредно-економског система и организације, долазио до капија Беча и одлучивао о судбини Европе, тај „колос“ је сада на конгресу био ништа више до објекта о коме се расправља и коме други одређују темпо „контролисане дезинтеграције“, при том не питајући га скоро ништа. Када се има у виду како је пролазила Турска, шта тек рећи о представнику једне мале, привредно неразвијене земље, опустошене узастопним ратовима која је платила цех своје слободе животима својих синова, државе чијем представнику није ни дато право да се појави Конгресу. Тиме што Србији није дозвољено да пошаље званично свог представника, док је то право дато другим двама балканским државама Грчкој и Румунији, показано је да однос сила није био једнак према свим балканским учесницима. Постојао је видљив и нескривен антисловенски тон и расположење, који су раду читавог конгреса успели да наметну Енглези и Аустријанци.²²⁹ И под таквим околностима обезбедити Србији признање њене независности, сачувати српски народ у покушајима његовог спајања са матицом, а уз то избећи гнев и повређену сујету великих сила чије интересе угрожавате, могао је извести само велемајстор дипломатских способности какав је био Ристић. Његов неуморни дух, непоколебљивост и храброст да се тражи и оно што се у датом тренутку чини као немогуће, донели су резултате Србији. Хитајући од дипломата аустријских до дипломата руских, од дипломата турских до дипломата енглеских, па све опет у круг, обраћајући се када је требало писмено и самом кнезу Бизмарку, Ристић је давањем обећања и потписивањем трговинских уговора, настојао да одобровољи велике силе и тиме плати цену за тражене уступке. На крају када је резимирао резултате конгреса, Ристић је рекао: „Када се узме у обзир положај у коме смо били, можемо казати да смо имали успеха; јер док су Грци долазили у сукоб са интересима турским, Црногорци са интересима Аустрије

²²⁸ Чедомир Попов, *Источно питање и српска револуција 1848-1918*, op.cit, стр. 162-163.

²²⁹ *ibid*, стр. 162-163.

*и Турске, а Румуни само са интересима Русије – ми смо били дошли у сукоб са интересима готово свију држава које су нам близу“.*²³⁰

И у данашњем XXI веку, границе на Балкану (макар оне српске) се још увек тачно не знају, корозивне су и подлежне промени сходно вољи савременог „концерта светских сила“. Времена се мењају, то да, али што се више мењају то ствари у суштини остају исте. Ристић је био далековид када је упозоравао тадашње моћнике да ако се питање српских граница не реши на правичан начин, ће то бити опасност по европски мир. Неко ко посматра са стране, из неке друге перспективе би можда преформулисао његове речи сходно савременим схватањима, па упитао да ли, ако се питање српских граница коначно не реши правично у нашу корист, на темељу историјског, етничког, верског а на крају и цивилизацијског права, Европа уопште и заслужује мир ?

²³⁰ Радослав Стојановић, *Јован Ристић као дипломата*, op.cit, стр. 115.

V Попис коришћене литературе

1. Алексић-Пејковић, Љиљана, *Берлински уговор као међународни оквир спољне политике Србије*, Историјски часопис бр. 45-46 (1998-1999)
2. Anderson, M.S., *The eastern question 1774-1923*, London, St. Martins Press, 1966.
3. Војводић, Михаило, *Место Русије у спољној политици Србије 1878-1908*, САНУ, Научни скуп 23-25 септембар 2010. године, књига 34
4. Војводић, Михаило; Живојиновић, Драгољуб; Митровић, Андреј; Самарђић, Радован; *Србија 1878. документи*, Београд, 1978.
5. Гарашанин, М. *Два намесништва*, Београд, 1829.
6. Екмечић, Милорад, *Место Берлинског конгреса 1878. године у српској историји, Европа и Источно питање (1878-1923) политичке и цивилизацијске промене, Међународни научни скуп Београд 9-11. децембра 1998. године, Београд, 2001.*
7. Кркљуш, Љубомирка, *Правна историја српског народа*, Нови Сад, 2002.
8. McCarthy, Justin, *Ignoring the people: The effects of the Congress of Berlin*, Sluglet, Peter; Yavuz, M. Hakan, *War and diplomacy*, University of Utah Press, 2011.
9. Novothny Alexander, *Quellen und studien zur Geschichte des Berliner Kongresses 1878, I. band, Osterreich, Die Turkei und das Balkan problem im Jahre des Berliner Kongresses*, Graz, Kooln, 1957.
10. Попов, Чедомир, *Европске силе и српско питање 1878-1914*, са Међународног скупа Европа и Источно питање (1878-1923), 1999.
11. Попов, Чедомир, *Јован Ристић у српско-турским ратовима 1876-1878. године, Живот и рад Јована Ристића*, Београд, САНУ, 1985
12. Попов, Чедомир, *Источно питање и српска револуција 1804-1918*, Београд, 2008.
13. Перић, Живојин М., *Берлински уговор и питање о народности, са погледом на Кнежевину Србију*, Архив за правне и друштвене науке, Београд, ГЕЦЕ КОН
14. Павловић, Стеван К., *Историја Балкана*, КЛИО, 2001.
15. Петровић, Бранко, *Јован Ристић: библиографске и мемоарске белешке*, Београд, Геца Кон, 1912.
16. Ранђеловић, Небојша, Бартуловић, Жељко, *Основи уставне историје југословенских народа*, Ниш, 2009.
17. Ранђеловић, Небојша, *Историја права 2*, Ниш, 2008.

18. Ранђеловић, Небојша, Ђорђевић, Александар, *Услови признања независности Србије 1878. године*, Историјски часопис, књига XLIX, Београд, 2003.
19. Ранђеловић, Небојша, *Србија и Турска од Париског до Берлинског конгреса – српско-турски односи и изграђивање државности Србије*, докторска дисертација, Правни факултет Ниш, 2003.
20. Распоповић, Радослав, *Јован Ристић као дипломата*, Живот и дело Јована Ристића: зборник прилога са научног скупа одржаног 17. и 18.11. 1981. године
21. Распоповић, Радослав, *Задаци руске спољне политике на Балкану у другој половини XIX вијека и међународно правни значај одлука у Сан Стефану и Берлину за Србију и Црну Гору*, Историјски часопис, књига XLIX, Београд, 2003.
22. Ристић, Јован, *Спољашњи одношаји Србије*, Београд, 1901, књига III
23. Ристић, Јован, *Дипломатска историја Србије - друга књига, други рат*, Београд, штампарија код „Просвете“, 1898.
24. Ристић, Јован, *Дипломатска историја Србије 1875-1878, књига прва*, Београд, штампарија код „Просвете“, 1896.
25. Стојанчевић, Владимир, *Србија, Русија и Бугари од Цариградске конференције до Берлинског конгреса (1876-1878)*, излагање на конференцији Српско-руски односи од почетка 18. до краја 20. века на скупу 4. одељења историјских наука од 27. априла 2011. године
26. Стојичић, Слободанка, Ранђеловић, Небојша, *Берлински конгрес и српско питање 1878-1998*, Студентски културни центар Ниш
27. Stoyanovich, M. D., *The Great Powers and the Balkans, 1875-1878*, Cambridge University Press, 1939.
28. Терзић, Славенко, *Руски словенофили и српско питање (1856-1878)*, Историјски часопис, књига XLIX, Београд, 2003.
29. Farley, J. Lewis, *The Decline of Turkey, financially and politicaly*, London 1875.
30. Хвостов, В.М, Минц, И.И., *Историја дипломатије*, свеска друга, Београд, 1949.
31. Лист Јована Ристића „Исток“ од 5 јула 1875. године; цит. по: D. Mackenzie, *the Serbs and Russian Pan Slavism 1875-1878*, New York, Cornell Universiti Press, 1967.

Извори

1. Устав Књажевства Србије из 1835. године
2. Устав Књажевства Србије из 1838. године
3. Устав Србије из 1869. године

4. Берлински Уговор
5. *Мемоар Јована Ристића предат Конгресу у Берлину*
6. Протоколи Берлинског Конгреса
7. Писма Јована Ристића Ј. Грујићу, Михаило Војводић, Драгољуб Живојиновић, Андреј Митровић, Радован Самарђић, *Србија 1878. документи*, Београд, 1978.
8. Писмо Јована Ристића Кнезу Бизмарку, председавајућем Конгреса у Берлину Михаило Војводић, Драгољуб Живојиновић, Андреј Митровић, Радован Самарђић, *Србија 1878. документи*, Београд, 1978.
9. Писма Јована Ристића Кнезу Милану Обреновићу из Берлина, Михаило Војводић, Драгољуб Живојиновић, Андреј Митровић, Радован Самарђић, *Србија 1878. документи*, Београд, 1978.

Електронске адресе

1. http://www.sr.wikipedia.org/sr-ec/Наваринска_битка, преузето 21.03.2019. године.
2. http://wikipedia.org/wiki/Battle_of_Sinop, преузето 21.03.2019. године.
3. http://www.en.m.wikipedia.org/wiki/Constantinople_massacre_of_1821, преузето 21.03.2019. године
4. [http://sr.m.wikipedia.org/wiki/Александар_Карађорђевић_\(кнез\)](http://sr.m.wikipedia.org/wiki/Александар_Карађорђевић_(кнез)), преузето 31.03.2019. године

VI SAŽETAK

Идеја за тему овог рада проистекла је из уверења аутора да домаћа јавност није довољно упозната са периодом у коме је дошло до финализовања „источног питања“, оличеног у одлукама Берлинског Конгреса (1875-1878), а који се може означити као кључан у нашој државно-правној историји, као и недовољног познавања рада и личности човека који је лично допринео стицању независности Србије - Јована Ристића. Предмет рада представља резиме свеукупне дипломатске активности Јована Ристића, као министра иностраних послова Кнежевине Србије и једног од најутицајнијих политичара у периоду од 1868. до 1896. године, поводом Берлинског конгреса. У раду је представљен и један шири историјски период, што представља нужност како би се што јасније схатила и разумела „шира слика“ тог периода, односно да би се разумеле узрочно-последичне везе међу догађајима који су претходили и довели до Берлинског конгреса. Мастер рад је заснован на коришћењу дескриптивног и историјског метода. Дескриптивним методом су појашњене међународне околности које су у стицају, довеле до Конгреса у Берлину 1878. године, као и положај представника Србије Јована Ристића током конгреса. Историјским методом сагледан је рад Јована Ристића на маргинама Берлинског конгреса као и резултати до којих је његова дипломатска активност довела. Циљ рада је да се укаже на значај дипломатског рада Јована Ристића, његове дипломатске активности на дворовима Европских земаља и борбе коју је водио са представницима „Концерта Великих сила“, а све са циљем да се Србији обезбеде најповољнији услови на Берлинском конгресу. Рад се састоји из три дела. У првом делу описан је, у кратком, историјски период српске државе који обухвата почетак борбе за осамостаљење Србије под вођством Војводе Карађорђевића далеке 1804. године, преко борбе коју је са истим циљем наставио Милош Обреновић, међународних конвенција и споразума којима је дефинисан положај и статус Србије, до устава српских, а све са циљем да се укаже на „тежину“ околности и комплексност историјског тренутка у коме је текао развој српске државе. Други део у фокус ставља период кључан за решење „источног питања“, који је започео устанком у Херцеговини 1875. године, чији је индиректни резултат био српско-турски рат 1876/7 године, да би после рата Русије и Турске 1877. године био склопљен Санстефански мир, чије резултате је оспорила већина европских сила. Потреба за ревизијом санстефанског мировног уговора, довела је до одржавања Берлинског Конгреса, који представља предмет изучавања трећег дела рада. Сагледани су супростављени интереси и позиције свих великих сила (оних чији је глас и био одлучујућ), дипломатске интриге, преговарања и компромиси, где је кључну улогу остварио српски дипломата Јован Ристић. Његово залагање, неуморан рад и исказана упорност у тешким околностима, једино могу превазићи резултати које је постигао – независност Србије и њено територијално проширење.

Кључне речи: Херцеговачки устанак 1875. године, источна криза, Србија, Јован Ристић, Берлински конгрес.

SUMMARY

Jovan Ristic on the margins of the Berlin Congress

The idea for the topic of this work came from the author's belief that the domestic public is not sufficiently familiar with the period in which the "eastern issue" was finalized, as reflected in the decisions of the Berlin Congress (1875-1878), which can be marked as crucial in our state - legal history, as well as insufficient knowledge of the work and personality of a person who personally contributed to the acquisition of Serbia's independence - Jovan Ristic. The subject of the paper is a summary of the overall diplomatic activity of Jovan Ristic, as Minister of Foreign Affairs of the Principality of Serbia and one of the most influential politicians in the period from 1868 to 1896, on the occasion of the Berlin Congress. A wider historical period is presented in this paper, which is a necessity in order to understand and understand the "wider image" of the period as clearly as possible, that is, to understand the cause-effect links between the events that preceded and led to the Berlin Congress. Master work is based on the use of descriptive and historical methods. The descriptive method clarified the international circumstances in the acquisition, led to the Congress in Berlin in 1878, as well as the position of the representative of Serbia, Jovan Ristic during the congress. The historical method examines the work of Jovan Ristic on the margins of the Berlin Congress, as well as the results of his diplomatic activity. The aim of the research is to point out the significance of the diplomatic work of Jovan Ristic, his graduate activity at the courts of European countries and the fight he led to the representatives of the "concert of great powers", all with the aim of providing the most favorable conditions for Serbia on the Berlin Congress. The work consists of three parts. The first part describes, in a short, historical period of the Serbian state, which includes the beginning of the struggle for the independence of Serbia under the leadership of Vozd Karadjordje in 1804, through a struggle that was continued with the same goal by Milos Obrenovic, international conventions and agreements that define the status and status Serbia, to the Serbian Constitution, with the goal of pointing to the "weight" of the circumstances and the complexity of the historical moment in which the development of the Serbian state took place. The second part focuses on a period crucial for the solution of the "eastern issue", which began with the uprising in Herzegovina in 1875, whose indirect result was the Serbian-Turkish war of 1876/7, so that after the war of Russia and Turkey in 1877, Sanstefan peace, whose results have been challenged by most European powers. The need for a revision of the San Stefano peace treaty led to the holding of the Berlin Congress, which is the subject of the study of the third part of the work. The opposing interests and positions of all great powers (those whose voice was decisive) were discussed, diplomatic intrigues, negotiations and compromises, where the Serbian diplomat Jovan Ristic played a key role. His dedication, tireless work and expressed persistence in difficult circumstances can only overcome the results he achieved - Serbia's independence and its territorial expansion.

Key words: Herzegovinian uprising in 1875., eastern crisis, Serbia, Jovan Ristic, Berlin Congress.

VII БИОГРАФИЈА АУТОРА

Ново Зековић рођен је 20.08.1991. године у Приштини. Основно образовање започео је у ОШ „Доситеј Обрадовић“ у Приштини, а завршио у ОШ „Вожд Карађорђе“ у Алексинцу, са одличним успехом. Гимназију је завршио у Алексинцу 2010. године, такође, са одличним успехом. Године 2017. године завршио је Правни факултет у Нишу, стекавши звање дипломирани правник. Двогодишњи период 2017/2019. године, провео је на стручном усавршавању као приправник у Вишем суду у Нишу.